

Danica Pinterović

NEPOZNATA SLAVONIJA

I

U CIL III, pag. 506 u odlomku pod naslovom *Ager inter Dravum et Savum a finibus Pannoniarum ad Sisciam* kaže se, da je dio unutrašnje Panonije između Drave i Save od granice obiju Panonija prema Sisku do krajnosti nepoznat i neistražen. Na pag. 507 u nastavku kaže se, da natpisa iz područja uz Savu nema nikakvih; iz srednjeg dijela jedan postoji, nađen u Vetovu i više njih nađenih u Daruvaru i susjednim mjestima; iz područja uz Dravu da je došao na vidjelo jedan kod sela Orešca.

Smatramo da danas, kad su istraživanja ovog dijela Panonije već započela, imamo razloga da donesemo pregled i analizu njegovog epigrafskog i likovnog materijala, koliko je dosada poznat. Govorimo zapravo o terenu zapadne Slavonije u širem smislu, omeđenom otprilike meridijanom koji prolazi kroz Đurđevac u Podravini prema zapadu i onim koji prolazi Donjim Miholjcem prema istoku.

Istočna Slavonija s Baranjom i Srijem bolje su ispitani i od ranije i iz novijeg vremena; ranije, Brunšmid i Hoffiller veliku su pažnju posvetili, osim glavnim žarištima rimske kulture i civilizacije u Cibalama, Mursi i Sirmiumu, još i nizu ostalih važnih lokaliteta uzduž glavnih cesta i uzduž Limesa. U novije doba, velika su se sredstva utrošila u ispitivanje carskog Sirmiuma, a krenulo je i redovito istraživanje našeg sektora dunavskog Limesa i njegovih vojnih uporišta od Batine do Iloka i od Iloka do Zemuna, a dosljedno tome postignuti su mnogi važni rezultati za upotpunjene historijske slike ovog terena u rimsko doba.

Treba odmah dodati da tokom ovog stoljeća mnogo novog epigrafskog i likovnog materijala u zapadnoj Slavoniji nije došlo na vidjelo, no ono što jest, isto je tako važno za upotpunjenje njene historijske slike. Novo i najznačajnije je ono što se našlo u Daruvaru i Bastajima, a izvan toga područja nađena su nedavno svega dva nova spomenika i jedan koji je nanovo otkriven. Spomenut treba usput i nove lokalitete koji se arheološki ispituju, a od njih su najznačajniji Tekić u požeškom kraju i Benkovac u okolici Okučana.

Ispitivanje ovog slabo istraženog dijela Slavonije je krenulo u novije vrijeme, no za intenzivniji istraživački rad bila bi potrebna adekvatno osposobljena mreža muzeja. Muzeji postoje u Slavonskom Brodu, Požegi, Pakracu i Virovitici, no muzejske se zbirke tek stvaraju u Našicama, Novoj

Gradiški i Daruvaru, a i one bi se morale, zbog dinamičnosti vremena u kome živimo, što prije osposobiti za efikasnu kontrolu nad sudbinom spomenika kulture svoga kraja. Gradnja autobusnih linija u svim pravcima, moderna izgradnja naših manjih i većih naselja i gradova u Slavoniji ugrožavaju na svakom koraku tragove antike (i nesamo antike!) kojih ima u izobilju na ovom teritoriju.

Na priloženoj karti koja je rađena prema Grafovoj karti »Pannonia Romana«¹ prikazan je onaj dio teritorija koji smo uzeli u razmatranje, a koji je u antiki, osim svog manjeg istočnog dijela, pripadao pod upravu Panonije Superior. Na njoj su označene postaje na cestama uz Dravu, uz Savu i u unutrašnjosti međurječja koliko su poznate iz rimskih itinerara. Jedan pogled na kartu pokazuje nešto veću gustoću nanizanih postaja uz dravsku magistralu, a to je stoga što su nam njihova imena najpotpunije sačuvana u Itin. Hieros, dok su nam ostale postaje uz Savu i u unutrašnjosti poznate samo iz oskudnijih podataka Tab. Peut. ili Itin. Ant. Uz Dravu je prvo spomenuti itinerarij označio postaje i kao *mutationes* i kao *mansiones*. Mansiones, postaje sa prenoćištem i opskrbom, bile su *Lentulis* kod Đurđenovca, *Serota* kod Noskovaca i *Maurianis* (Mariniana) kod Donjeg Miholjca. O manjim postajama, zvanim *mutationes*, koje su služile za izmjenu konja ili zaprege, bit će govora kasnije. — Tab. Peut. nam uz Savu od Siska prema istoku niže ove postaje: *Ad Praetorium*, *Servitio*, *Urbate*, *Mersonie* etc. Smatra se da je *Ad Praetorium* kod Bosanske Dubice, *Servitio* kod Nove Gradiške, *Urbate* kod St. Gradiške, *Marsonie* kod Broda. — U unutrašnjosti znamo samo za dvije sporednije ceste iz Itin. Ant., a to je cesta *Siscia — Mursa* koja prolazi postajama *Varianis*, *Aquis Balissis*, *Incerto* i *Stravianis*, te cesta *Siscia — Sirmium* sa sektorom koji se dotiče postaja *Varianis*, *Menneianis*, *Incerto*, *Picentino*, *Leucono*, *Cirtisa*, *Cibalis* etc. Postaje na prvo spomenutoj cesti lociraju se ovako: *Varianis* su Kutina, *Aquis Balissis* Daruvar, *Incerto* je kod Požege, *Stravianis* su kod Našica; na drugo spomenutoj cesti *Menneianis* su Požeško predgrađe (?), *Picentino* je Latinovac ili Ruševo, *Leucono* je kod Selaca ili Andrijevac, *Cirtissa* su Štrbinci kod Đakova.

Većina spomenutih postaja samo je približno i prethodno lokalizirana, jer se tek od daljnjih i intenzivnijih topografskih istraživanja očekuju određeni rezultati.²

II

Potrebno je bilo obuhvatiti i natpisno i likovno obrađeno kamenje, jer ono prvo nam nešto saopćava na latinskom jeziku, a ono drugo također govori svojim likovnim izrazom. Ima i takovih kamenih spomenika koji nose i natpis i neki likovni prikaz te je teško odvajati jedne od drugih i stoga je trebalo u ovom pregledu poslužiti se jednom i drugom vrstom. Iz njih se dadu izvući podaci o imenima ljudi i njihovoj nacionalnoj pripadnosti, o njihovom rangu u vojnoj jedinici ili gradskoj upravi, o njihovim vjerskim predodžbama, o njihovom stepenu prilagođenosti državnom i kulturnom sistemu (romanizacija), o njihovom materijalnom stanju i kulturnim potrebama. Među spomenicima koje obrađujemo nalazi se: nekoliko zavjetnih žrtvenika, jedan zavjetni reljef, nadgrobni spomenici, jedan počasni natpis, ukrasni elementi sa grobnih spomenika i sarkofaga i jedan miljokaz, a više toga među spomenicima Daruvara i Bastaja, koji

će se analizirati zasebno. Počet ćemo s analizom natpisa, poznatih već u prošlom stoljeću: s onim iz Vetova i Orešca; pridružiti im spomenik iz Brusnika; zatim dodati dva davno poznata i objavljena sa šireg ovog terena, od kojih jedan potječe iz Sl. Broda, a drugi iz Đurđevca. Postoje doduše daljnja tri natpisa iskopana u prošlom vijeku, dva kod Našica, a jedan u Levanjskoj Varoši, koje je prema Iliću Oriovčaninu objavio E. Laszowski, no oni se nažalost temelje na krnjim i stoga nesigurno pročitanim natpisima. Poznate su i od Brunšmida objavljene dvije reljefne glave iz Treštanovaca i dva ukrasna reljefa od sarkofaga iz Caga. Potpuno su novi spomenici jedna ara iz Podvrškog i jedan zavjetni reljef iz Gračanice, oboje iz blizine Cernika.

Ma da je Mommsen u prošlom stoljeću morao reći za zapadnu Slavoniju »hae partes vel maxime et ignobiles sunt et ignotae«, ipak mi danas raspolažemo iz njenih već objavljenih i još neobjavljenih spomenika podacima s kojima se mogu upotpuniti praznine u historijskom pregledu.

Vetovo

Bila je to nadgrobna stela, nađena u Vetovu *inter rudera Romana complura*, na kojoj su reljefno bila prikazana poprsja muža i žene. Natpis nam ne daje naročitih podataka, jer valjda zbog oštećenosti nije mogao biti kompletno prepisan. On više ne postoji, no vidio ga je Katančić, objavljen je u CIL III, a spominje ga i Brunšmid i Hoffiller-Saria³. Na natpisu nalazi se formula D. M., ime muža Grecus i na kraju riječ filio. To je dakle obiteljska grobnica nekog kome je ime Grecus (bolje Graecus), a ono upućuje vjerojatno na sjeveroitalsko porijeklo⁴ glave porodice. Sudeći po formuli D. M. i po stilu stele sa reljefnim poprsjima, spomenik se može samo približno datirati u 2. ili u prvu polovicu 3. stoljeća. Blizina Treštanovaca Vetovu i tamošnjem obilju tragova rimske antike ponukala je Brunšmida na opasku, da je jedna od treštanovačkih reljefnih glava možda bila odbijena sa vetovačkog nadgrobnog spomenika. Međutim dovoljno je zasada upozoriti, da sjeveroistočno od Požege imamo jednu kraću liniju s dva lokaliteta: Treštanovci — Vetovo s obiljem tragova antike.

Orešac

Spomenik iz Orešca, mjesta blizu Suhopolja, također je nadgrobna stela cijele jedne porodice. Više ne postoji, no objavljena je višestruko. Iznad natpisa bila je prikazana glava Meduze u reljefu. Natpis glasi: M. Nunnidius / Successus / vet. coh. XXXII / c. R. an XC. Petro / niae. C. f. Proclae / coniugi. an. LX. Nun / nidia. Vitalis. an XIX / M. Nunnidio. Saturnino / an. VII. sibi et suis / v. p.⁵ — Saznajemo za imena svih članova porodice i dob u kojoj su umrli, kao i za vojnu jedinicu u kojoj je glava porodice služila. Gentilicium Nunnidius glave familije rijedak je u Panonijama; cognomen Successus pojavljuje se u zapadnoj Panoniji, a tipičan je za ljude noričkog porijekla. Gentilicium žene, Petronia, kao i njen cognomen Procla, rijetki su u Panoniji, no Procla može biti i cotinskog porijekla. Djeca, zapravo najvjerojatnije unučad ovog para, Nunnidia Vitalis i Nunnidius Saturninus nose djedov gentilicium, dok njihova cognomina ukazuju na domaće porijeklo.⁶ Radi se dakle o romaniziranoj porodici, osnovanoj od zapadnjaka ili Noričanina u koju je ženidbom dospjela istočno panonska autohtona primjesa. — Coh. XXXII c. R., auxilijarna trupa, smatra se da je već u flavijevsko doba bila u Panoniji, ili što više, po mišljenju J. Klemenca, već u doba panonsko-dalmatinskog ustanka, i, da je vjerojatno tu i duže ostala. Znamo za nju iz još jednog nadgrobnog spomenika nađenog

u Sisku, na kojem se spominje *M. Mucius Hegetor medicus coh XXXII vol.*, a datira se približno u 2. stoljeće.⁷ — I kod Orešca su viđeni ostaci rimskih zidina većeg opsega, ostaci stare ceste, česti nalazi rimskih novaca i drugih predmeta. Kukuljević smatra da je cesta Poetovio — Mursa tangirala Orešac i tu locira staciju *Bolentio* prema Tab. Peut., odn. *mutatio Bolenta* prema Itin. Hieros.⁸ Za tim zanimljivim spomenikom tragalo se u prošlom i u ovom stoljeću uzalud; mora da je uništen prilikom rušenja stare kapelice na groblju. Samo se nagađati može da se rimski građanin M. Nunnidius Successus nakon završetka vojne službe u 2 stoljeću naselio u ovom kraju i tu doživio duboku starost.

Brusnik

Godine 1913. našla se u Brusniku u okolici Pakraca u polju nekog seljaka nadgrobna stela od žučkastog pješčanika, koja svojim bujnim stilskim izgledom i sadržajem svog natpisa oživljuje sliku rimskog života ovog kraja. Ma da je oštećena, ipak je cjelovito sačuvana, a natpis joj glasi: D. M. / Aur Nasonis militis / leg IIII Flaviae Antoni / nian et Priscae Tato / nis matri memoriam / pasuerunt (sic!) Proclus et / Proclianus et Provin / cialis Maximiani fi/li.⁹ Spomenik se nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

Čitanje na samom kraju natpisa *Maximiani fili* zbunjuje. Ako bi ono bilo ispravno, onda bi to tri brata, sinovi Maksimijanovi, Proclus, Proclianus i Provincialis bili postavili spomenik svojoj majci, kćeri Tatona, *Tatonis / filiae /* i njenom drugom mužu Aureliju Nasonu, vojniku legije IV Flaviae Antoniniana. No vjerojatno se tu radi o greški i zbunjenosti majstora klesara, te se sadržaj ima shvatiti kao da se radi o četiri sina iste majke, a ovakovo čitanje prihvatio je i Barkóczy.

Imenska analiza pokazuje, da su Naso (koji praenomina nema, a nosi carski gentilicij Aurelius) i također Prisca imali cognomina italskog porijekla, pri čemu nije rečeno da su i bili italskog porijekla, jer su mogli, a vjerojatno i bili domoroci. Priscin otac nosio je ilirsko ili keltsko ime Tato, te je dakle i kći bila ilirsko-keltskog roda. Cognomen Proclus javlja se među Cotinima, a ime Proclianus izvedeno je od istoga (čest je slučaj u porodicama da su imena djece izvedena jedna od drugih), no oba su rijetka u dunavskim provincijama, dok su Provincialis i Maximianus česta popularna imena vojnika u Italiji i drugdje, i u ranije i kasnije carsko doba.¹⁰ Prema mišljenju Barkóczyja Aurelius Naso stupio je odavde (iz ovog kraja) u leg. IV Fl. Ant., a primio je građanska prava ili pod Markom Aurelijem ili tek kroz *constitutio Antoniniana*. Žena mu je bila Tatonova kći, a djeca su se zvala *Aurelius* Proclus, Proclianus, Provincialis i Maximianus.¹¹ Lokalizacija keltskog plemena Cotina je nesigurna. Prema Ptolemeju bili su nastanjeni u sjeveroistočnoj Panoniji, no sigurno ih je bilo i s onkraj dunavskog koljena u barbarikumu. Smatra se da je cijela civitas Cotinorum pod Markom Aurelijem primila građanska prava i da članove njihovog roda nalazimo u 3. stoljeću kao pretorijance.¹²

Leg. IV Fl. Ant. je zapravo od svog osnutka pod Vespazijanom mezijska, odnosno od Hadrijana do Dioklecijanovih reformi gornjomezijska, sa izuzetkom u doba Domicijana, Marka Aurelija te Septimija Severa, kad je prolazno boravila u Panoniji, tj. u Aquincumu, i, 214. u Brigeciju i to jedna njena vexillatio).¹³ Zbog dodatnog nadimka legije IV Fl. *Antoniniana*, datiranje ovog spomenika pada ili u kraj 2. ili na početak 3. stoljeća. Najvjerojatnije je Aurelius Naso bio regrutiran u tu legiju u doba njenog boravka u Panoniji za cara Septimija Severa, a to baš i jest doba kad se u

legije novače etnički elementi iz zemlje u kojoj se one nalaze. Imenska analiza samo približno može poslužiti za određivanje porijekla pojedinaca ili porodica i pomaže utvrđivanju fakata samo u sklopu i drugih argumenata. Tako ovdje ne samo imena Tato, Proclus ukazuju na domaće plemensko porijeklo, već i stil natpisa i njegov sadržaj pokazuju da nisu klasični, precizni, a nedostaje im *i tria nomina sistem* koji se na nadgrobnim stelama rimskih građana neizostavno nalazi. K svemu tome dolazi stil samog spomenika, koji odaje neku baroknu fazu nezgrapnog provincijskog stila i to nesamo po svojoj arhitektonskoj raščlanjenosti na natpisno polje, edikulu s portretima, zabatni dio i vrlo istaknuto krunište s dva lava i dvije glave (jedna povrh druge), već i po tome što su gotovo sve površine pokrite ne baš vješto izvedenim dekorativnim elementima.¹⁴ Muškarac je prikazan kao vojnik sa pojasom, mačem i štitom, dok žena, sa pticom u rukama, ima na glavi kapu i oko vrata *torques* (!). I lavovi s ovnovim glavama u kandžama karakterističan su sepulkralni simbol i ukras u južnoj Panoniji u 3. stoljeću, a u nekoj vezi stoje s mističnim orijentalnim kultom Serapisa. Zna se da su sirske trupe u doba Septimija Severa dovedene u Panoniju i da su one donijele nove istočnjačke utjecaje u kultovima i kulturnim običajima. Spomenik iz Brusnika govori skraćeno svojim likovnim izrazom i sadržajem natpisa da je proces romanizacije bio naveliko u toku i paralelno s tim sinkretizacija kultova. U legije je ulazio domaći element, legionari su stupali u veze s domaćim ženama, stele su podizane u rimskom stilu sa simbolima tada prihvaćenih istočnjačkih kultova, a u ženskoj se nošnji još održao ukus i običaj autohtonog elementa.

Slavonski Brod

Iz Sl. Broda poznat je zasada samo jedan natpis sa votivne are, koji također više ne postoji, ali ga poznamo, jer su ga u 18. stoljeću vidjeli i pročitali Marsilius i Katančić, a objavljen je i u Corpusu latinskih natpisa.¹⁵ Marsilius nam je čak dao i skicu are, po čemu znamo da je imala uobičajen oblik sa profilacijom na bazi i na vijencu, na kojemu su vjerojatno bile dvije gužve. Ara je bila već tada oštećena na bazi, natpisnom polju i vijencu. Natpis se u CIL III donosi ovako: IOVI. DEPUISORI / PRO SALVTE. DOM / N IMP M AVR AN / TONINI P f aVg / ET. IVLiaE. DOM. AVG / MARCVS SPERATI / DISP. VII.

Iz ovog natpisa možemo izvući nekoliko podataka od historijskog značaja. Prvi je, što se na njemu nalazi rijedak nadimak *Depulsor* za najviše rimsko božanstvo. Drugi je, što se formulom *pro salute domini nostri* etc želi istaći odanost vladaru i vladarskoj porodici, u ovom slučaju M. Aur. Caracalli i njegovoj majci Juliji Domni. Treći je u tome što je označeno zvanje dedikanta, *dispensator*.

Analiza Jupiterovog nadimka *Depulsor* pokazala je da je to u Panoniji vrlo rijetka pojava. Nalazimo ga na velikoj ari iz Ptuja i na još tri are iz Ptuja, te na jednoj iz Klenovnika kod Ptuja; u novije vrijeme nađena je mala oštećena ara u Ljubljani i ponovno jedna u Ptuju. Ističemo da su to slučajevi gdje se nesumnjivo mora čitati *Depulsori*, jer su sačuvani bar prvi slog, ako ne i potpuni nadimak i da se prema tome isključuje mogućnost čitanja *Dolichenus*.¹⁵ Udomaćen je dakle taj nadimak u Ptuju i okolici, a naš primjer iz Sl. Broda je usamljen. Analiza koju je na širem području provela Lj. Zotović pokazala je da u Dakiji nije nađen nijedan slučaj takvog Jupiterovog nadimka, a u Meziji samo na jednom natpisu iz Niša. Ukupno iz Jugoslavije, iz mađarskog dijela zapadne Panonije i Norika

registrirano je svega 15 spomenika posvećenih Jupiteru Depulsoru. Osim već spomenutih s našeg teritorija tu se nalazi primjer iz Celja i dva primjera iz Jajca, a ubrojen je i primjer iz Sl. Broda.¹⁷ Ovakav raspored i rasprostranjenost tih spomenika pokazuje da su morale postojati kultne veze između Norika i jugozapadne Panonije. Osamljeni primjer iz Sl. Broda može se tumačiti njihovim prodiranjem prema istoku uzduž savske magistrale na kojoj je ležala postaja Marsonia. Treba istaći, da je Jupiter Depulsor (Odbijač neprijatelja) izraziti vojnički bog, kao i njegov pendant Jupiter Dolichenus, s kojim je paralelno egzistirao tokom 2. i 3. stoljeća, no dakako nije nikad imao njegovu veliku popularnost niti rasprostranjenost.

Poradi spomena cara i carice Julije Domne ova se votivna ara može približno datirati, a to može biti za samovlade Caracalline između 211. i 217. Međutim prema vrlo vjerojatnoj pretpostavki koju je pokušao utvrditi Fitz Caracalla je boravio u Panoniji 214., kad je nakon priprema za veliki pohvat protiv Parta prolazio Panonijom na svom putu za Orijent i tu se duže zadržavao.¹⁸ Ne može se tvrditi kojim je putem prolazio, no možda je sama prisutnost cara i carice-majke u Panoniji na putu kroz Marsoniju ponukala dedikanta da baš u to doba njima izrazi počast i postavi zavjetnu aru vojničkom bogu, razbijaču neprijatelja, a za dobro cara i carice.

Zanimljiv je i spomen dispensatora, blagajnika, koji se nalazi na natpisu. Dispensator je u rimskoj vojsci računarac koji je odgovoran višem računarskom činovniku, arcariusu, a obično su obojica bila slobodnjaci ili robovi. Morali su se brinuti za tekuće prihode i izdatke, a također i za upravu ostavština vojnika umrlih bez baštinka i bez testamenta.¹⁹ U otmjenim rimskim kućama dispensator je također rob zadužen za vođenje blagajne svoga gospodara. Ako se posljednja dva reda čitaju kako glase u CIL III, dispensator Marcus bio je slobodnjak Speratov (Sperati libertus). Posljednja tri slova VII su neprotumačiva, osim ako se ne uzmu za vic (arius) kako predlaže Lj. Zotović. Imenska analiza nije ovdje od značaja, jer slobodnjak ima samo jedno ime u pravilu; Marcus je vrlo uobičajeno ime, Speratus, ako je cognomen, često se susreće poslije Marka Aurelija u Noriku i još češće u sjev. Italiji.²⁰ Ostaje samo kombinacija da je slobodnjak Marcus kao blagajnik radio kod uglednijeg rimskog građanina italjskog ili noričkog porijekla te da su obojica bila u boljim imućstvenim prilikama, a ara je podignuta kao izraz lojalnosti vladarskoj kući, ili, da su obojica bila slobodnjaci ili robovi u vojničkoj službi, a Marcus je bio Speratov zamjenik, vicarius.

Durđevac

Kod Durđevca iskopan je još 1888. ulomak bijele mramorne ploče s natpisom u čast cara Konstancija II (337 — 361). Natpis je vrlo krnj, ali ga je Ljubić mogao prema tekstu na jednom miljokazu iz Mitrovice uglavnom ispravno nadopuniti i tako je objavljen u CIL III.²¹ Nalazi se u Arheološkom muzeju u Zagrebu. — Brunšmid povodom ponovnog objavljivanja toga natpisa uzimlje u obzir i mogućnost, da se natpis mogao od nositi i na Konstancijeva brata Konstansa.²² U približnu restituciju natpisa stavljene su poznate laskave fraze, uobičajene u vrijeme Konstantinove dinastije, kao *victor maximus, triumphator aeternus*; slične su se fraze dale suponorirati na još jednom vrlo sličnom fragmentu natpisne ploče, također od bijelog mramora, nađene 1963. u Baranji blizu Belog Manastira na

pustari Sudaraš, u počast careva Konstancija II i Konstansa. Laskave carske titule kao *tot [ius orbis terrarum do] mitori [bus ac pacis et securitatis] inven [toribus...]*²³ na tom natpisu su pretpostavke, no vrlo su osnovane, jer su za ono doba stereotipne. I pismo je na obje ploče vrlo slično i karakteristično za početak 4. stoljeća. Značajnost oba počasna natpisa iz Đurđevca i Belog Manastira leži u tome, da su natpisi u početku 4. stoljeća općenito rjeđi negoli u 3. stoljeću i posebno u Panonijama. Ako se đurđevački natpis zaista odnosi na Konstancija II moglo bi se pomišljati, da on izražava naklonost i lojalnost ovome caru, kao legitimnom članu Konstantinove dinastije u toku sukoba s uzurpatorom Magnencijem uoči krvave bitke i obračuna kod Murse, 351. godine, kada su baš panonske legije stajale uz Konstancija, no mogla je ploča biti postavljena i kojom drugom prilikom. Ako izuzmemo poznatu, veliku natpisnu ploču od bijelog mramora iz Varaždinskih Toplica, ugrađenu u hodniku Konstantinovih kupki, koja pruža obilje zanimljivih podataka u vezi restauracije kupki (Aquae Iasae) nakon požara²⁴ — onda đurđevački natpis kao i baranjski predstavljaju kao primjeri 4. stoljeća za ovaj dio Panonije veliku rijetkost. Iako nam ne pružaju jasnih podataka o čemu se radi, tj. zapravo za kojeg od dva cara, zašto i od koga su postavljeni, oni i ovako krnji kako jesu evociraju turbulentno doba borbe za afirmaciju Konstantinove dinastije, kada naš dio Panonije nije bio izvan domašaja važnih zbivanja.

Našice

Kod Našica, u blizini razvalina srednjovjekovnog grada Bedemgrada nađena su u 19. stoljeću dva fragmenta natpisnog kamena. Njih je prvi evidentirao Luka Ilić, prepisao ih je oko 1840. podžupan Čoka, a prema Ilićevom rukopisu objavio E. Laszowski.²⁵ U najnovije doba bavio se njima B. Kranjčev.²⁶ Kako im se zametnuo trag, ne mogu se više kontrolirati. Od važnosti je i opet sama nekadašnja egzistencija njihova. — Jedan od njih bio je zavjetna ara posvećena Jupiteru, kako se mora suditi po formuli konsekracije I. O. M. Na natpisu mogu se jedino utvrditi riječi Pannonia Inferior i, na kraju oštećenja ime Fab. Cilo (?). Ovo posljednje bi bilo ime jednog od konzula u god. 204. i namjesnika Panonije Superior od 196. — 202. — Drugi krnji natpis glasi: D. M. / CLAVDIA. DOMO. INICER. / PRAEF. ALAE I PANNO... Zbog formule D. M. mora se pripisati ulomku nadgrobnog spomenika. Ime pokojnika nije sačuvano, već samo pripadnost tribusu *Claudia*, domicil *Inicer (o)*, kao i rang u vojsci, *praef. alae I Panno / niorum /*. Kako su grobovi i nadgrobnici spomenici obično postavljeni uzduž cesta, ovaj natpis, nađen ispod Bedemgrada, indicira ujedno pravac ceste Mursa — Stravianis — Inicero. — Ala I Pannoniorum (bez nadimka) poznata je iz nekoliko natpisa u okolici Scarabantije i u Arraboni i na temelju njih se dokazuje da je već u julijevsko-klaudijevsko doba bila u Panoniji.²⁷ Ime ima po tom što su se u nju novačili domaći sinovi. Ovim natpisom, ma kako krnj on bio, upozoreni smo, da je na ovom terenu u ranocarsko doba bila prisutna konjička ala I Pan. i da je tu umro njen prefekt, kome ime ne znamo, no bio je rimski građanin, uvršten u jedan od 26 starih seoskih tribusa, *Claudia*, a bio je rodom iz Inicera. — Stoga što vojnička historija Panonije uslijed nestašice izvora još uvijek nije dovoljno ispitana, nama nisu poznate ni dislokacije njenih trupa, te nam iz tog razloga našički natpis daje jedan trag više o kretanju konjičke ale I Pan.

Levanjska Varoš

Natpis iz Levanjske Varoši (zapadno od Đakova) u stvari je bio natpis na miljokazu, kojega je također prvi u rukopisu priopćio Luka Ilić, a objavio Laszowski.²⁸ On je došao na vidjelo 1843. prilikom iskapanja jednog gradskog šanca, bio je slomljen, ali se dao sastaviti i donekle pročitati. Unatoč prazninama u oštećenom natpisu tekst se dao približno rekonstruirati. Glasi: Imp.] CAesar. M. AVR / ELIVS ALEXAnd / ER. Pius feIIX / AVG. Pont. Max. / TRIBVn. POTest VII / COS. III... / A. LEVCOno / M. P... — U ovom slučaju prijepis natpisa pruža nam veću sigurnost kod restitucije negoli prijepisi našičkih natpisa, jer je u njemu sačuvana okosnica sa bitnim elementima natpisa na miljokazima. Potpuno ime cara je Severus Alexander (222 — 235) koje u restituciji ovako potpuno nije imalo mjesta. Zbog spomena trib. pot. VII / ukoliko nije krnj! / miljokaz se može datirati u godinu 228, jer je car tada po sedmi puta imao tribunsku moć. — Za vladara dinastije Severa postojale su velike aktivnosti na popravljanju cesta između Aquincuma i Murse, pa tako i na postavljanju novih miljokaza. Ovakvoj aktivnosti možemo pripisati i postavljanje miljokaza kod Levanjske Varoši na sporednoj cesti koja je nama poznata iz Itin. Ant., a vodila je od Iniceruma preko Picentinuma i Leuconuma na Certissu. Istraživanja još nisu sa sigurnošću uspjela locirati Picentinum i Leuconum, postoje samo pretpostavke, da bi prva stanica bila kod Ruševa? ili Latinovca?, a druga kod Selaca?, Piškorevaca? ili Andrijevac? Ovaj nas miljokaz upozorava da se briga za ceste u doba Septimija Severa, posebno za Severa Alexandra nije ograničavala samo na dunavski Limes, već i na unutrašnjost provincije, što je moralo biti od iste važnosti zbog opskrbe limeskih vojnih uporišta.

Treštanovci

Upućujem na podatke s ilustracijama koje je priopćio Brunšmid, tj. da je poznati kutjevački vlastelin Milan Turković još krajem prošlog stoljeća 1898. dao kopati na nekim mjestima treštanovačkog hatara, te da se tada naišlo na temelje više rimskih zgrada, na brojne sitnije nalaze i novce. Tom prilikom došle su na vidjelo i dvije surovo izrađene i vrlo oštećene glave, odbijene s nekih nadgrobnih spomenika o kojima je ovdje već bilo govora, tj. da je Brunšmid smatrao vjerojatnim, da je jedna od treštanovačkih reljefnih glava bila odbijena sa vetovačkog spomenika.³⁰

Cage

Habent sua fata... Na lijevom brijegu potoka Slobošćine kod Caga blizu Okučana našao je neki Maksim Vuičić još krajem prošlog stoljeća fundamente jedne rimske zgrade na svom polju, koje je povadio da bi ih upotrijebio za zidanje. Među ovim kamenjem našao je dva polukružnog oblika, koje je tada uzidao u pročelje svoje kuće. Jedno je, veli Brunšmid, u reljefu prikazan krilati morski grif, a drugo je u reljefu prikazan medvjed koji desnu šapu meće na panj stabla. »Nema sumnje da su ta dva kamena reljefima urešeni uglovi sa poklopaca rimskih sarkofaga«, završava Brunšmid svoje razlaganje.³¹ Danas međutim kuća Vuičića više ne postoji, jer je spaljena za vrijeme II svjetskog rata, no tom je prilikom jedan od dva reljefa i to onaj s motivom medvjeda spašen i danas se čuva u gimnaziji u Novoj Gradiški.³²

Nadgrobnni spomenici sa reljefnim glavama ili portretima pokojnika u Vetovu, Brusniku, Treštanovcima..., sarkofag ili sarkofazi s uglovnim reljefnim ukrasima u Cagama... također nam pružaju podatke kojih značaj-

nost ide uporedo s natpisima. U ovim ubavim predjelima zapadne Slavonije s obiljem potoka, rječica, šuma, livada i polja mora da su postojala ladanjska gospodarstva, *villae rusticae romanae*, a njihovi vlasnici živjeli su u nekom prosperitetu tokom 2. i 3. stoljeća, kako to ovi spomenici pokazuju, jer sirotinja se nije pokapala ispod ukrašenih nadgrobnih stela, a još manje u sarkofazima.

Gračanica

Gračanica, srednjovjekovna utvrda kod Bačindola blizu Cernika je mjesto nalaza još neobjavljenog, rijetkog rimskog spomenika, reljefne votivne pločice od bijelog mramora, vel. 18×17×3,5 cm, v. sl. 1. Ona je svjedok da su u tom kraju u 3. stoljeću živjeli vjernici jednog mističnog orijentalnog kulta u kojem su sjedinjeni elementi mistike Mitre i Sola, Kabira i Dioskura, Kibele i Demetre. Najčešće su vjernici tim božanstvima votirali male reljefne olovne pločice, a rjeđe kamene reljefe. — Okolnosti toga nalaza nisu poznate, a predmet se privremeno čuva u Turističkom uredu u Novoj Gradiški.

Reljef je vrlo oštećen i istrošen na svojoj površini. Prema gore je kružnog oblika, no baš tamo je rub jače oštećen, te se ne može suditi nije li na vrhu još bilo štogod prikazano. Rub lijevo, ma da okrnjen, mora da je zadržao primarni oblik, dok se to za desni rub ne može tvrditi. Donji rub na lijevoj je strani jače oštećen. Pozadina je neobrađena. Cijeli prostor ispunjen je reljefom i podijeljen u dvije zone, gornju veću i donju nižu. U gornjoj prikazana je u sredini ženska figura, kojoj pristupaju s desna i s lijeva po jedan konjanik sa šiljatim kapama. Njihovi konji gaze po truplima. Ispod ženske figure, kojoj se noge ne vide, nalazi se tronog, a na njemu neki predmet. Od simbola u donjoj zoni jasno je uočljiv kantaros, te desno i lijevo, uz ostale neodređive predmete, dvije životinje.

Naša i strana stručna literatura već se odavno bavi tipologijom i rasprostranjenjem te vrste spomenika, kao i tumačenjem njihovih reljefnih likova. Mali votivni reljefi od olova jesu obično pravokutne, kvadratične ili okrugle pločice. Visina im obično varira između 7,5 i 12,2 cm, širina od 7,5 do 9,8, a debljina od 0,1 do 0,2 cm, dok je promjer okruglih između 7 i 8,5 cm. Kod najpotpunijeg tipa tih pločica, a te su obično uglate, reljefni prikaz podijeljen je na 4 zone. Zajedničko im je da su u prvoj zoni prikazani Sol na kvadrigrigi, uz njega Sol i Luna i dvije zvijezde; u drugoj zoni ženska figura u dugoj odjeći, lijevo i desno jahači sa šiljatim kapama na glavi, konji gaze preko trupla, dok uz desni kraj obično stoji vojnik, lijevo žena; u trećoj zoni vidi se stol s ribom, drvo sa životinjom bez glave, kojoj muškarac vadi utrobu, desno prilaze dva ili tri muškarca; u najnižoj zoni nalaze se prikazani simboli kulta, kantaros, lav, zmija, riba, pijetao, tripod ili sl. Ponešto od ovoga sjeća na kult Mitre: sunce na četveropregu, Sol i Luna, posuda, zmija, lav. Jahači sjećaju na Dioskure i na Kabire kojih su se kultovi spojili. Ženska figura je matronalna božica, možda Kibela, možda Demetra. Mrtva trupla ispod konja dokazuju da se radi o kultu s misterijama. Stol s ribom i figure oko njega pokazuju gozbu poslije očišćenja. U trećoj zoni muškarci su oni koji su čišćenjem postigli pravo da prisustvuju gozbi.

Na gračaničkom reljefu neosporno se radi o votivnom reljefu sinkretiziranih božanstava, no u skraćenoj verziji, u kojoj su debljom, nepravilnom linijom označene samo dvije zone: na gornjoj većoj matronalna božica prikazana je s kapom na glavi i u odjeći kojoj su vertikalni nabori samo dje-

lomično izrađeni; njoj su se primakli s desna i s lijeva jahači sa šiljatim kapama; onaj lijevi drži kratko koplje u uzdignutoj desnici; za leđima jahača vijore se njihovi plaševi. Iza repa lijevog konja vidna je malena figura, stisnuta do ruba u kojoj bi prepoznali vojnika, da je jasnije prikazana. I iza leđa desnog jahača naslućuje se ostatak još jedne, valjda ženske figure. Konji gaze preko ispruženih mrtvaca. Ispod božice stoji tripod sa ribom (pompos, simbolom Kabira). Ispod linije u donjoj zoni desno se prepoznaje kantaros i lav(?), dok lijevo samo neka životinja i neodređivi simboli mističnog kulta. U ovoj skraćenoj verziji izostavljen je Sol na kvadrigrigi, scena žrtvovanja, gozbe i prilaženja očišćenih gozbi, kao i poneki simboli. Ovakav skraćeni sadržaj može se naći i na nekim olovnim pločicama, kao na pr. na olovnoj pločici kružnog oblika iz Popinaca u Srijemu, jer su i tamo prikazane te iste scene u samo dvije zone, no sa potpunijim brojem simbola.

Tipologijom i rasprostranjenošću olovnih pločica unutar Jugoslavije bavila se u novije vrijeme I. Iskra-Janošić i u svom radu navela stariju literaturu, a na karti rasprostranjenosti pokazala veliku koncentraciju nalaza olovnih pločica na području Srijema i istočne Slavonije.³³ Kod nas su se ranije tim predmetima bavili Hoffiller i Abramić. Hoffiller u svojim prvim radovima te predmete nazivlje olovnim pločicama sa zavjetnim reljefom, dok ih kasnije naziva tračkomitrički votivni reljefi i tom prilikom uz olovne obrađuje samo jedan ulomak mramorne pločice iz Kupe kod Siska, vel. $10,2 \times 8,5 \times 0,7$ cm.³⁴ Abramić u svojim ranijim radovima usputno govori o takozvanim kabirskim reljefima, dok u posebnoj radnji kojom obuhvaća uz jednu olovnu i kamene reljefe iz Dalmacije rimskog vremena, nazivlje ih votivnim reljefima okonjenih božanstava. Objavio je 8 kamenih i jednu olovnu pločicu. Kamene su obično mramorne, rijetko od vapnenca. Najveća koncentracija mramornih pločica nalazi se oko Solina, a veličina njihova, ukoliko su donekle cjelovito sačuvane, kreće se između $9,8 \times 9,6 \times 1,7$ cm i $14 \times 10,8 \times 8$ cm. Većinom su to fragmenti s ostacima simbola ili prizora, no dvije potpunije pločice prikazuju skraćeni sadržaj s naglaskom na matronalnoj božici, na jahačima, na stolu s ribom s nekoliko simbola kulta.³⁵ Gračanička pločica nešto je veća od ovih primjera, no inače im je vrlo srodna i po skraćenom sadržaju i po izboru scena i po vrlo primitivnoj izradi. One su svakako produkt lokalnih radionica, no dokle god ne postoji potpunija evidencija o njima, ne može se govoriti o smještaju tih provincijskih radionica.³⁶

Još nitko nije riješio pravu narav božanstava prikazanih na olovnim i mramornim pločicama, jer su misterije bile tajnovite i ne postoje niti natpisi niti opisi o njima. Uz eleuzinske misterije bile su, naročito u helenističko doba, najpoznatije misterije održavane na otoku Samotraci u vezi kulta Kabira, htoničkih božanstava. I njihov je kult obećavao vjernicima otkrivanje tajni o posljednjim stvarima, *ultimaes res*, tj. o tajni smrti i zagrobnog života. Tokom helenizma širila su se njihova svetišta na istoku, ali su već rano vjernici prodrli u Rim. Stapanje raznih kultova u jednu cjelinu počelo je davno na istoku, no u Rimu se taj fenomen naročito razvio kao posljedica politike vjerske tolerancije. Zahvaljujući toj politici već od prvih stoljeća naše ere, a osobito tokom 2. i 3. stoljeća prodirali su sinkretizirani kultovi i bili propagirani od mnoštva vojnika, kolona, trgo-

vaca i robova, širom carstva. Širokoj masi ti su kultovi pružali neku nadu na izbavljenje od patnji, ako bi prošli kroz ceremonije očišćenja. A budući da je baza mnogih kultova bila eshatološka, lako je došlo do stapanja kulta Mitre i Sola, Kabira i Dioskura, k tome i Kibebe i Demetre.

Podvrško

Malo selo na podnožju Psunja, na sjever Cernika, nalazište je vrlo priprosto izrađene are od poroznog vapnenjaka, veličine 51,5×28×20 cm. Sl. 2. Sačuvana je prilično cjelovito iako je baza lijevo dolje oštećena, bridovi okrhani, a površina istrošena i otučena. Uobičajena gornja i donja profilacija izrađena je na tri strane vrlo nevjesto. Natpisno polje ostalo je bez klesanog natpisa, ali se na njemu čitaju crvenom bojom majuskulnim pismom nepravilno i nemarno ispisane dvije riječi: SO. LI / DI. VI. NO.

Ovu je aru 1958. našao seljak Petar Matošević, lomeći kamenje na brežuljku zvanom Roda u Podvrškom i sklonio ju na tavan seoske škole. U proljeće 1973. predao ju je fra Bogdanu Cvetkoviću, koji se potrudio da ju otpremi i pohrani u franjevačkom samostanu u Cerniku, gdje se i sada nalazi. — Ima slučajeve da su mali kućni žrtvenici za lararije, katkada minijaturnog oblika, ili žrtvenici na seoskim gospodarstvima, a često i oni u svetištima nalaženi bez uklesane ili napisane dedikacije. Ako klesanog natpisa nema, može se pretpostaviti da je bio napisan bojom, ali se boja nije očuvala, osim katkada u tragovima.

Za autentičnost natpisa crvenom bojom na ari iz Podvrškog postoji opravdana sumnja. Kult Sola bio je jako raširen i javlja se, kako se to kod prethodnog primjera moglo vidjeti, i u zajednici s kultom Mitre. Poštivan je kao *Sol invictus*, a ako u zajednici s Mitrom, ponajviše kao *Deus invictus Mithras*. Nije poznat nadimak Divinus, kako ga ovdje nalazimo. Ductus nepravilnih slova, od kojih se boja malo otrlja, donekle odražuje stil slova 3. i 4. stoljeća. Stoga sa tvrdjenjem da bi taj natpis bojom bio autentičan treba čekati dok se ne nađu analogije Solovom nadimku DIVINO.

Apstrahirajući natpis, ara za sebe je dokumenat antičkog kulta nekog božanstva u kraju pod Psunjem, gdje je ona i izdjelana od domaćeg kamena kod Podvrškog od priprostog domaćeg majstora. Takove grubo izrađene are posvećivane su često domaćem bogu Silvanu. — Ako bi se mogla dokazati originalnost natpisa bojom, onda bi u ari iz Podvrškog imali rijedak primjer Solovog nadimka DIVINUS i rijedak primjer natpisa u boji koja se dosta dobro sačuvala.

Solov kult razvija se snažno uporedo s kultom Mitre u 2. polovici 3. stoljeća, a to je doba rastuće dekadanse imperija, građanskih ratova, svećeničke vojske, koja careve bira, proklamira i svrgava prema svojim kriterijima. To je doba takozv. ilirskih careva, kad su panonske trupe imale odlučujuću ulogu u sudbini carstva. To je doba, kad Mitra, Sol i »podunavska okonjena božanstva« stavlja u sjenu sve dotadašnje orijentalne i egipatske kultove s misterijama, kao Dolichena, Bala, Serapisa, Izidu, Sabacija i ostale. To je napokon i doba kad Aurelijan poduzimlje veliku vjersku reformu i da bi uspostavio moralno i političko jedinstvo carstva uvodi oficijelni kult Sola kao monoteističan kult koji je u sebi sinkretizirao sve

solarne koncepcije antičkih religija.³⁷ Na veličanstvene hramove Sola u Rimu i u Palmiri, na njihovu izgradnju i uređenje izdavao je goleme sume novca.³⁸

* * *

Na terenu zapadne Slavonije koji je svim ovim spomenicima obuhvaćen vršena su u novije i najnovije vrijeme arheološka ispitivanja i to na području Okučana i Čaga kod Benkovca; na području Sladojevaca kod Požeške Slatine; i, u Požeškoj kotlini kod Tekića. — Još 1952. izvedeno je probno iskopanje na desnoj obali Soboštine kod Benkovca (narod lokalitet nazivlje »Otrnci«). Tom je prilikom otkriven rimski mozaični pod vel. otp. 100 m², dosada najveći poznati rimski mozaik na terenu Slavonije uopće. Kad je ispitivanje 1955. i 1960. nastavljeno, utvrđeno je da se mozaik nalazi u sredini rimske reprezentativne zgrade sa tri prostorije, od kojih je jedna imala mozaik poput čilima u 3 boje, a u motivima meandra i tropletnog ornamenta. Nalazi novaca ukazivali su da je tu strujao život od 2. do 4. stoljeća. Po mišljenju rukovodioca iskopanja prof. M. Gorenca kompleks zgrada s mozaikom spada u značajnije rimske lokalitete u Jugoslaviji.³⁹ Tokom 1966. izvršeno je na ciglani kod Sladojevaca zaštitno iskopavanje jedne manje rimske nekropole nekog skromnog zaseoka ili seoskog gospodarstva uz magistralu Poetovio — Mursa. Obilje nađenih novaca iz kratkog razdoblja od cara Konstantina do Julijana dopuštaju zaključak, da je naselje ili gospodarstvo, kojem je nekropola pripadala, bilo kratkog vijeka i da je još tokom 4. stoljeća, valjda uslijed ratnih vihora, prestalo postojati.⁴⁰

U 1972. i 1973. vršena su arheološka iskopavanja na »Treštanovačkoj gradini« kod sela Tekića blizu Slav. Požege u potrazi za antičkom Požegom, Incerumom. Otkrivena je nekropola sa skeletnim kasnoantičkim rakama ili velikim zidanim grobnicama sa pokrovom u obliku krova na dvije vode, u kojima je bilo obilje grobnih priloga keramike, stakla, brončanog nakita, jantarskih nizova i novaca. Zasada se može samo pretpostaviti da je ta nekropola pripadala Incerumu.⁴¹

III

Posebno se bavimo nalazima iz Daruvara i okolice, jer ih ima veći broj u ovom dijelu zapadne Slavonije. Uzet ćemo u pretres stare, nove i najnovije, objavljene i još neobjavljene.

Još danas se sa zadovoljstvom čita pregled i valorizacija rimskih epi-grafičkih spomenika ovog kraja koje je 1934. objavio Gjuro Szabó pod naslovom »Iz prošlosti Daruvara i okolice«.⁴² No budući da su se pojavili novi nalazi na tom terenu odonda, a i ispitivanje Panonije od 1934. amo donijelo je novih rezultata i novih historijskih pogleda, opravdano je ponovno pristupiti analizi svih dosada postojećih natpisnih i likovnih spomenika Daruvara i okolice koliko ih poznajemo i naglasiti podatke koje nam pružaju, a koji nam bacaju jaču svjetlost na Daruvar i okolicu, kao na središte *velikog panonsko-ilirskog plēmena Iasa*. Ono je dobrim dijelom nastavalo zapadnu Slavoniju.

U spomenutom svom radu Szabó se zadržava i na topografskim podacima iz kojih proizlazi da su *Aquae Balissae* (rimski Daruvar) zapremale prilično veliko prostranstvo od Starog Slavika preko parka u šumici do jevrejskog groblja i cijelog kompleksa današnjeg kupališta, djelomično i

samog Daruvara sve do poljana koje nose starinska imena Kantara i Podborje. Kao naročito značajno nalazište u tom sklopu ističe se nekadašnja Kuševićeva ljekarna (poslije Kotarski sud). No nalazi dolaze na vidjelo u prošlosti i sadašnjosti i u obližnjim Velikim Bastajima, gdje su vjerojatno rimski građani Aquâ Balissâ imali svoja gospodarstva tako da je uputno u svakom prikazu rimske prošlosti Daruvara obuhvatiti i spomenike i nalaze Bastaja, što je i Szabó učinio. Ovdje međutim ne će biti govora o topografiji, jer je to poseban studij, no vrijedi upozoriti, da se među ljubiteljima daruvarskih starina, okupljenim u tamošnjem Narodnom sveučilištu nalazi dobar poznavalac daruvarskih starina, Ivan Cvanciger, i da on raspolaže pozamašnom topografskom i svom ostalom dokumentacijom antičkog Daruvara.⁴³ — O najnovijim topografskim evidencijama Daruvara i o nalazima koji sižu sve do u 4. stoljeće dao je prikaz i podatke u štampi M. Bulat.⁴⁴

Historija Panonije ne raspolaže detaljima o tome kako je tekao proces rimskog osvajanja, kako se odvijala organizacija provincije i kako romanizacija domaćeg elementa. Stoga ne će biti bez koristi za cjelinu poneki detalji koje će dati analiza daruvarskih i zapadnoslavonskih spomenika.

Pri tom držat ćemo na umu neka zbivanja kako ih je na temelju epigrafskih spomenika Panonije za ranocarsko doba Mócsy skicirao, a to jest, da je prastanovništvo poslije osvojenja, bilo organizirano u *civitates peregrinae* u pravnom odnosu prema Rimu koji još nije poblizje poznat. Nakon što su osvajači skršili moć predrimskih plemena kao što su bili Boii, Taurisci, Scordisci i Pannonii, ostatak plemenskih teritorija, sada *civitates peregrinae*, nije često ni ime plemensko zadržavao već poprimio novo ime po nekom toponimikonu. U najranije doba *civitates* su dospjele pod kontrolu rimskih oficira, koji su se u toj funkciji zvali *praefecti civitatis*, a bili su to prefekti augzilijskih trupa ili centurioni legija stacioniranih na teritoriju civitata. Romanizacija unutar civitata odvijala se postepeno dodjeljivanjem građanskih prava stanovništvu, što je u Panoniji počelo za Flavijevaca, no tekar za Trajana i Hadrijana u izdašnoj mjeri, tako da su nastajali municipiji od domaćeg stanovništva s građanskim pravom. Tada bi se teritorij civitata uključio u municipalni teritorij, ili mu je bio pripojen, atribuiran, kao što je to bio slučaj sa *civitas Eraviscorum*, pripojene municipiju *Aquincuma*. Unatoč tome jedan dio eravišćanskog civitata postojao je i dalje i poslije osnivanja municipija. Dosljedno svemu tome tokom 3. stoljeća samo se izuzetno još može dokazati postojanje peregrinih civitata, jer je većina bila municipalizirana. Jedan od izuzetaka je *civitas Iasa*, poznata kao *res publica Iasorum*.⁴⁵

Utvrđeno je da je antičko ime za Daruvar bilo *Aquae Balissae* i da je to mjesto bilo upravno središte plemenskog područja Iasa koje se na natpisima spominje kao *res publica Iasorum*. Za ime Daruvara i teritorij Iasa važne nam podatke pruža jedan vojnički nadgrobni spomenik iz Rima kojemu tekst glasi: D(is) M(anibus) / Ulp(ius) Cocceius eq(ues) s(ingularis) d(omini) n(ostri) / castris nov(is) t(urma) Kasti ex Pan(nonia) / sup(eriore) natus ad aquas Balizas / pago Iovista vic(o) Coc. / netibus . . . etc.⁴⁶ Kaže se dakle, da je carski gardist Ulp(ius) Cocceius iz Gornje Panonije bio rođen kod *Aquae Balizae* u selu Coc(co)netes župe Iovista. Sva se tri toponimikona spominju na rimskim itinerarima, pa je bilo moguće prema njima upotpuniti i ime sela Cocconetes. — Iz ovog izvanrednog natpisa koji nam je saopćio

rodno mjesto carskog gardiste, saznajemo još i nešto više, da se naime municipalizirani teritorij njegove uže domovine dijelio na *pagi* i *vici*, župe i sela. Sudeći po carskom gentiliciju Ulpius, jedan od predaka gardiste mora da je polučio građansko pravo za Trajana, a nadgrobni natpis može se sa vjerojatnošću datirati u doba Sept. Severa, kad su i Panonci imali pristupa u elitne trupe u Rimu.

Ime *res publica Iasorum* spominje se na tri počasna natpisa iskopana u Daruvaru, a posvećena carevima Komodu (180 — 192), Gordijanu III (238 — 244) i njegovoj supruzi carici Sabiniji Tranquillini. Prvi glasi: DIVO / COMMO / DO. RES. PU / BLICA. IA / SORU(m)⁴⁷; drugi: IMP(eratori). CAES(ari). M(arco). ANT(onino). / GORDIANO. PIO. / FELICI. AUG(usto). R(es). P(ublica). IAS(orum)⁴⁸; treći: SABINI / AE TRAN / QUILLI / NAE AUG(ustae)/R(es). P(ublica). IAS(orum).⁴⁸ Brunšmid kaže, da je u Daruvaru, sudeći po spomenicima, što ih je podizala *res publica Iasorum* u čast članova carskih obitelji valjda bilo središte uprave plemena Iasa, koje je na koncu 2. i prvoj polovini 3. stoljeća imalo znatnije povlastice, kao što su ih imala i druga neka panonska plemena, napr. *Andautonienses* i *Bassianenses*. Za Gordijanov spomenik Brunšmid misli, da je to kamena ploča od baze konjaničkog kipa toga cara, jer da je takovih kipova baš u Daruvaru bilo, dokazuju znatniji ostaci velikog brončanog konja koji su se u Daruvaru 1877. iskopali na mjestu gdje se tada nalazio kotarski sud. Za počasni natpis diviniziranom caru Komodu, smatra, da je postavljen za vladanja cara Septimija Severa, koji je svoje srodstvo nadovezao na obitelj Marka Aurelija.

Ime *Iasi* nalazimo i u imenu za Varaždinske Toplice, *Aquae Iasae*. Plinije i Ptolemej govore o postojbini plemena Iasâ na ponešto različit način. Plinije veli (h. n. 3, 147) da Drava teče kroz područje plemena Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes, dok Ptolemej (2, 13, 2) tvrdi da pleme *Iassii* (*Iassioi*) stanuje u sredini gornje Panonije prema istoku. Oba se navoda mogu uskladiti, ako se shvate tako da su se Iasi prostirali uz Dravu od Varaždinskih Toplica do blizine postaje Marinianis gdje je bila granica između Gornje i Donje Panonije, a to je kod Donjeg Miholjca.⁵⁰ Pa ako ih Plinije izričito spominje uz Dravu, a znamo da su uz Savu tada obitavali Varciani čak i preko nje sve do granica Dalmacije, onda ni Ptolemejev opis nije odviše neodređen, kad kaže da su Iasi sicali do istočne granice gornje Panonije te da su bili više u sredini; nije poznato, ali vjerojatno, da su se posjedi Iasa sterali i uz lijevu obalu Drave. O tome je raspravljao iliolog A. Mayer u svojoj raspravi »Iasi«, u kojoj između ostalog izvodi značenje ilirskog imena Iasi te ga prevodi sa »Topličani«, tj. ime su dobili po velikom broju toplih vrela na svojoj zemlji; ime »Aquae Balissae« pak, prema lingvističkoj analizi značilo bi »vrlo jake vode«, »jaka vrela«.⁵¹ — Ako bismo bar približno htjeli omeđiti područje Iasa, onda nam dolazi u pomoć, osim Plinija i Ptolemeja, te natpisa sa spomenom *Aquae Iasae* iz Varaždinskih Toplica i onih sa spomenom R. P. IAS. iz Daruvara također i nadgrobni natpis gardiste iz Rima, a rodnom iz sela *Cocconetes* župe Iovista kod *Aquae Balizae* u Gornjoj Panoniji. Mjesto *Cocconetes* možemo naći zabilježeno u dva itinerara na cesti Poetovio — Mursa i to: u It. Hieros. 562 kao *mutatio Cocconis* između *mutatio Cardono* i *mansio Serota*, a u Rav. IV 19 na cesti od Murse do Poetovija kao *Cucconis* između postaje *Sirote* i *Lentulis*. *Cucconis* je ablativ od nominativa plurala *Cucconae* ili *Cocconae*, a prema tome ethnikon glasi *Cucconetes* ili *Cocconetes*.

To mjesto se locira otprilike u virovitički kraj.⁵² Za *pagus Iovista* mogao je Mayer lingvističkom analizom ustanoviti da se radi o staciji Cardono, a ime da potječe od keltskog Car(ro)dunum, što bi značilo utvrda (dunum). Historijske činjenice idu tome u prilog, jer su u 4. stoljeću pr. n. e. Kelti došli u ove naše krajeve i vjerojatno staro mjesto sa domaćim imenom Iovia nazvali svojim keltskim imenom. U tome se Mayer oslanja i na Kukuljevića koji je već pretpostavio da se na cesti Poetovio — Mursa nalaze dva mjesta s imenom Iovia: *Iovia—Botivo* nedaleko utoka Bednje i Mure u Dravu, i *Iovia—Cardono* između Sirote i Lentulis. U tome je našao uporište u Tab. Peut. koja između Sirotis i Lentulis smještava stanicu Iovia. Što se pak oblika Iovista izvedenog iz Iovia tiče, Mayer naslućuje da se radi o antitezi u ilirskom imenu dva obližnja mjesta na istoj cesti: Sunista — Iovista, tj. »staro mjesto i novo mjesto«.⁵³

Zaključuje se dakle da je selo (vicus) Cucconae bilo po It. Hieros. od Murse udaljeno 73 mp (= 108 km) te da se nalazilo negdje oko Virovitice; a pripadalo je seoskom kotaru (pagus) Iovia (Carrodunum) između Sirote i Lentulis udaljenom od Cucconae samo 12 mp (= 18 km). Gardistu je rodno mjesto *vicus Cucconae* koje pripada jovijskoj župi, *pagus Iovista*, na području kod ovećeg mjesta *ad Aquas Balizas*, vjerojatnog upravnog središta plemena Iasa. Pleme Iasi je stanovalo uz Dravu, možda mjestimice i preko nje, a pripadale su mu prvobitno i Aquae Iasae koje su kasnije potpale pod *respublica Poet (oviensis)*, kako svjedoči tamo nađeni natpis CIL III 4117, završava svoju historijsko-lingvističku raspravu A. Mayer.

Aquae Balissae su ležale na unutrašnjoj sporednoj cesti između dvije magistrale, uz Dravu i Savu, pa je zanimljivo slijediti itinerare da se vidi kako se u rimsko doba stizalo u to lječilište i termalno kupalište. Stizalo se iz Emone i Siscije preko Varianâ; iz Sirmija preko Cibalâ i Inceruma, a iz Aquincuma preko Murse, Stravianâ i Inceruma. Iz morskih strana moglo se stizati iz Salone preko Bosne do stanice Servitium na Savi, a odande nije poznato da li je postojala, mimo zaobilaznih i, kakova direktnija sporedna veza.

Iz vojničkog diploma koji se našao u Belegu u Madžarskoj saznajemo da je 5. rujna 85 otpušten iz vojne službe neki *Fronto*, Sceni f. Iasus, koji je služio u prvoj lusitanskoj kohorti u Panoniji. Ilirsko ime *Fronto* poznato je sa jedne are posvećene *Liberio et Liberae* od M. Ulp. Fronta, dec. mun. Cib. (CIL III 3267); na vojničkom diplomu još je izričito spomenuta i nacionalnost vojnika, Iasus. Podaci diploma uzimlju se za dokaz, što se i bez diploma može predmnijevati, da su se tokom prvog stoljeća, i to bar već od polovice njegove, vršila novačenja vojnika na području Iasa za angulijarne jedinice. Isto se tako predmnijeva da su se već u drugoj polovici prvog, kao i u drugom stoljeću na ovom plemenskom području naseljavali stranci i veterani, zatim da je možda bilo davanja građanskih prava domaćima već pod Flavijevcima, a sigurno pod Trajanom i Hadrijanom.⁵⁴ Za dokaz tome može se navesti još jedan natpis, koji još ovdje nije bio naveden i dva koja su već navedena. Ovdje još nespomenuti je jedan krnji natpisni spomenik s nekog groba. Kako ga Mommsen objavljuje on potječe iz obližnjih Bastaja, ima reljef vučice s blizancima a nalazio se u parku daruvarskog dvorca.⁵⁵ Prema Szabou taj isti natpis nalazi se na spomeniku sa tri poprsja u reljefu a našao se na humku gdje je bila opatija sv. Jelene, a tada se nalazio u Zagrebu.⁵⁶ Hoffiller je također natpis i spomenik obja-

vio, no njegova ilustracija pokazuje da je krnj u svom gornjem dijelu, da nema traga poprsjima, a ispod natpisa se zaista nalazi reljef vučice s blizancima.⁵⁷ Natpis se može donekle rekonstruirati i glasio bi: Fl(avio) Val(erio) / mil(iti). coh(ortis) ... / pretor(iae) ... et / Val(erio). Dign... / vet(erano?). Adatili(a) A? ... / nia. mater. fil(iis) pientissimis. fec(it). Neka majka Adatilia Ania? podigla je spomenik svojim sinovima Flaviju Valeriju, vojniku pretorijanske kohorte i Valeriju Dign...? vet.? — Carski gentilicij Flavius upozorava nas da je netko u toj porodici već u prvom stoljeću postigao građanska prava. Ime Valerius, i kao gentilicij i kao cognomen, javlja se u Panoniji i prije i poslije M. Aurelija i dovodi se u vezu sa sjevernom Italijom ili Dalmacijom. Cognomina Dignus i Adatilia rijetki su u Panoniji. Familija vjerojatno potječe iz Italije ili Dalmacije ili uopće iz jače romaniziranih zapadnih krajeva.⁵⁸ Zbog prilično pravilnih slova na natpisu, spomena pretorijanske kohorte i motiva vučice s blizancima, natpis se sa sigurnošću može datirati u 2. stoljeće. U to doba *cohortes praetoriae* bile su još elitne trupe zapadnjaka, koje su se regrutirale samo iz jače romaniziranih područja, a sačinjavale su veliku i raznovrsnu pratnju careva na putovanjima; izuzetno nalazili su se i u pratnji namjesnika.⁵⁹ Mi ne možemo znati kojom je prilikom Adatilia izgubila svoja dva sina u blizini Daruvara, da li u ratu ili u miru (tokom drugog stoljeća moramo pomišljati na velika razaranja i pustošenja za markomanskih ratova), no u sklopu našeg razlaganja važno je podvući, da su viši položaji u vojsci pripadali tada strancima. Nedostatak formule D. M. na spomeniku i motiv vučice s blizancima učvršćuju dataciju u 2. stoljeće. Motiv vučice na nadgrobnom spomeniku rijetko se nađe u našem dijelu Panonije; poznat je jedan iz Osijeka, dosada još neobjavljen; inače on se češće nađe u zapadnim dijelovima Panonije i u Noriku.⁶⁰

V. p. o. c.

Već je spomenut M. Nunnidius Successus, vet. coh. XXXII c. R. koji je bio noričkog porijekla i koji se kao veteran sa svojom familijom naselio u kraju gdje je danas Orešac blizu Virovitice i to u toku drugog stoljeća. — Pretorijanac Ulpius Cocceius (eq. s. d. n.), koji je mlad umro u Rimu, a bio je rodnom iz našeg dijela Panonije (vico Cocconetibus) nije samo od interesa što se kao Iasus u doba Septimija Severa domogao službe u carskoj gardi, već i zato što mu carski gentilicij Ulpius pokazuje, da je jedan od njegovih predaka dobio građanska prava od cara Trajana.

Slijedećih pet daruvarskih natpisa pružaju važnih podataka za municipalno uređenje teritorija, za osobe domaćeg i stranog porijekla, za oficire i vojnike nekih legija koji su se u ovom kraju vrzmali, za kultove, za jedno kultno svetište i dr.

Najvažniji i možda najraniji je natpis na nadgrobnoj ari, koja je 1920. nađena na poljanama, zvanim Kantara. Ara od poroznog vapnenca, vel. 152×86×70 cm, sa reljefima na obje pobočne strane (grubo izrađenim vojnicima sa frigijskim kapama, mačevima i štitovima) nalazi se sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Tekst natpisa isklesan je pravilno sa vrlo lijepim majuskulnim slovima i glasi: D(is). M(anibus). / [P(ublio)] Aelio. P(ubli). f(ilio). / Aeliano. scri / bae. dec(urionum). IIII vir(orum). / m(unicipii). Iasorum / an(norum). XLV. Ael(ius). / Laelianus. / Patri. piissimo. / f(aciendum). c(uravit). Sl. 3.

Prvi je natpis objavio Szabó 1934., a poslije njega u dva navrata 1964. i 1965. G. Alföldi,⁶¹ koji ispravno čita ime pokojnika kao Publius Aelius

Aelianus. — Natpis je značajan, jer kaže da je Aelius Laelianus dao spomenik podići svom blaženom ocu P. Aeliju Aelijanu, 45 godina starom, bilježniku vijećničkog odbora četvorice municipija Iasâ. Ovdje prvi puta čujemo o postojanju municipalnog uređenja na teritoriju Daruvara i da je uprava bila u rukama četvorice vijećnika, te da se grad zvao municipium Iasorum.

G. Alföldi pretpostavlja da je natpis mogao nastati i u Hadrijanovo doba, no najkasnije u doba Marka Aurelija, naime, iako se natpis datira na polovicu 2. stoljeća, municipij je mogao nastati ranije, vjerojatno za Hadrijana zbog toga što su onda uslijedila i druga dodjeljivanja građanskih prava kod južnopanonskih plemena. K tome IIIIviri poznati su jedino kod municipija osnovanih od Hadrijana. Dalje on smatra, da je municipij Iasa identičan sa upravnim centrom Aquae Balissae i da je kod osnivanja municipija možda cijela civitas pretvorena u mun. Ias.⁶² — Drugom prilikom Alföldi decidirano natpis stavlja u polovicu 2. stoljeća, ali porijeklo građanskog prava Aelijanove porodice stavlja u Hadrijanovo doba i stoga predlaže čitanje Publio Aelio Publi filio Aeliano i smatra da je već otac Aelijanov imao građansko pravo. Ponavlja da je značajno što se na natpisu spominje dosada nepoznati mun. Ias., koje tumači kao da je na području cijele civitas Iasorum građansko pravo bilo kolektivno dodijeljeno, a da je municipalni teritorij bio prostran da dokazuje natpis CIL VI 3297 prema kojemu se može supponirati da je bio upravno podijeljen na pagi i vici.⁶³ — Još prije objave ovoga natpisa sa spomenom mun. Ias. Mócsy je sasvim prirodno problem postavio drukčije, tj. da su Iasi s obje strane Drave u Gornjoj Panoniji imali svoju civitas koja je još u 3. stoljeću postojala kao župna tvorevina pod imenom res publica Iasorum (kako ju nazivlju ona tri natpisa sa carskim imenima); i dalje, da ta općina civ. Ias. niti sa constitutio Antoniniana nije primila rang jednog municipija, već je dalje postojala kao res publica.⁶⁴ Problem je na temelju ovoga natpisa postao manji, ali raščišćen ipak nije. U 2. stoljeću dokle postoji mun. Ias. sa središtem u Daruvaru, Aquae Balissae, i teritorijem koji seže do Drave (pago Iovista, vico Cocconetibus), dok u 3. stoljeću još postoji res publica Ias. koja podiže statue i počasne natpise članovima carskih porodica. Koji i koliki je dakle teren na području Iasa municipaliziran, a koji i koliki nije, te ostao r. p. Ias., na to se ne može dati odgovor dokle god novi nalazi ne bi došli na vidjelo koji bi u to unijeli svjetla.

Što se osobe koja se na natpisu spominje tiče, mi saznajemo da je bila scriba decuriona quattuorvira. Bilo je scribâ u državnoj, vojničkoj i gradskoj službi. Oni su subalterni činovnici, a u gradskoj službi ih je bilo od dva ranga; viši rang su imali scribae dodijeljeni duovirima ili quattuorvirima i oni su mogli imati i svoga pomoćnika, librariusu. Njihova je briga bila gradski aerarium i vođenje gradskih računskih knjiga kao i gradskog arhiva. Služba im je trajala u pravilu godinu dana, no zbog kontinuiteta u službi ostajali su i duže. Scribae se na natpisima Panonije više puta spominju, no napadno je da su nam poznati jedino oni iz najmanjih municipija. »Moguće je da u najmanjim gradovima obrazovni nivo članova gradske uprave nije dostajao za administraciju gradskih poslova, te je za vođenje tih poslova bio potreban stalni scriba s »višim« obrazovanjem.«⁶⁵ Općenito se smatra da su scribae obično bili obrazovaniji i pravno iskusni ljudi koji su stajali uz bok gradskom vijeću, koje se nije moralo sastojati od članova iskusnih u rimskom pravu, osobito ne, ako su bili birani od doma-

ćih, još nedovoljno obrazovanih ljudi. Možda se na ovakav ili sličan način mora gledati na prilike u mun. Ias. u drugom stoljeću. — Cognomen Aelianus izveden je iz gentilicija Aelius, i ono je često ime od kraja 2. stoljeća, dok je cognomen Laelianus u Panoniji poznat samo još po jednom primjeru prije Marka Aurelija, a poslije ga se ne susreće više.⁶⁶ Pa ako prema prva dva imena, Publius Aelius, slijedi da je porodica stekla u Hadrijanovo doba građansko pravo, onda prema svim ostalim okolnostima ovoga terena moramo suditi da se ovdje na natpisu susrećemo s tri generacije jedne domaće romanizirane porodice Iasâ.

Za prošlost antičkog Daruvara od osobitog je interesa oveća ara, vel. 106×54×36 cm koja je 1877. nađena u dvorištu kuće apotekara Kuševića i koja je, kao i mnogi od ostalih spomenika dugo ležala u dvorištu daruvarskog dvorca, a sada se nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Prema tvrđenju L. Ilića nađena je s još dvije druge are, od kojih je na jednoj natpis potpuno, a na drugoj nepotpuno sačuvan.

Prva od te tri are, ma da joj je natpis oštećen, no ipak u cijelosti sačuvan, ima običan oblik s gornjom i donjom profilacijom, dok je na vrhu uklesana rozeta sa 6 latica između dvije plošno naznačene gužve. Natpis glasi: I(ovi). O(ptimo). M(aximo). Dol(icheno). / pro. salute. imp(eratorum). L(ucii). Sept(imii). / Severi. et. M(arci). Aur(elii). Antonini / [A]ug(ustorum) q(uintus). Car / meus. Iulianus. (centurio) leg(ionis); VII / Gem(inae). cum. Iul(ia) Att(i) cilla. et / Carmeis. Secundo. et Atti / cilliano. fili(i)s. v(otum). s(olvit). l(ibens). m(erito).⁶⁷

Qu. Carmeus Iulianus, centurion leg VII Gem. zajedno s Julijom Atticillom i svojim sinovima Secundom i Atticillianom, podigao je žrtvenik izvršivši zavjet i posvetio ga Jupiteru Dolichenskom za zdravlje cara L. Sept. Severa i M. Aur. Antonina, te carevića Gete (ime Gete zbog damnatio memoriae eradirano). Natpis se može datirati između 198. i 209., tj. od proglašenja Caracalle za Augusta do Getinog proglašenja Augustom.

Ovim se natpisom bavio J. Fitz u jednoj svojoj raspravi, te ga uvrstio među 20 panonskih natpisa iz vremena Sept. Severa, koje je pokušao datirati u godinu 202. i pomoću njih rekonstruirati put kojim se Sept. Sever pobjedonosno vraćao s Istoka u Rim, a kojom je prilikom posjetio logore Mezije i Panonije, što izričito, no samo ukratko, spominje Herodian. Već je A. Alföldi doveo restauraciju hrama Jupitera Dolichenskog u Aquincumu u vezu s tim Severovim posjetom. No analiza brojnih natpisa Severu u čast, najvećim dijelom s lokaliteta uzduž Dunava, daje Fitzu povoda pretpostavki, da su baš povodom Severove inspekcije dunavskog Limesa tada podizane are i slavoluci, popravljani mostovi i ceste, restaurirani hramovi i svetišta. Put je cara i njegovu pratnju vodio iz Mezije najprije u Sirmium, te onda vjerojatno preko Murse na Lugio, Lussonium, Intercisu te dalje na Aquincum, Brigetio, Carnuntum i Vindobonu, zatim je ostavljajući dunavski Limes skrenuo na Savariju, Poetovio, Celeju, Sisciju i — možda na Aquae Balissae, ako se Daruvarski natpis s tim putom može dovesti u vezu. Godina 202. značajna je za vladavinu Severovu, jer je te godine slavio decennalia, pa bi natpisi koji počinju formulom *pro salute et Victoria* ili slično, ukazivali na njih.⁶⁸

Da je Sept. Sever na tom svom putu kroz Panoniju posjetio i Daruvar ne može se dokazati, ali se može pretpostaviti iz tri razloga. Prvi je blizina Siska, o čemu malo niže, drugi je formula *pro salute impp*, koja može su-

gerirati prisustvo careva i treće, poradi posvete are Jupiteru Dolichenskom. Iako je carev put, prema mišljenju J. Fitzta, imao vojno-strategijski cilj, ipak se ujedno pod utjecajem carice sirskog porijekla, vršila jaka propaganda orijentalnih kultova, osobito Jupitera Dolichenskog.⁶⁹ Taj je kult u Panoniji postojao već u 2. stoljeću u Carnuntumu i drugdje, no pravi procvat pada u Severovo doba, kad on postaje oficijelnim kultom vojske pored Mitre, Herkula i Sola. — Posjet cara i pratnje Sisku dokazuje natpis na mramornom postolju, koje se u Sisku našlo još u 18. stoljeću, a ono je vjerojatno nosilo kip nove carice, Karakaline zaručnice.⁷⁰ Kip je nestao ali je natpis objavljen i poznat. On Fulviju Plautillu spominje kao *Augustu* i *sponsu* cara Antonina. I natpis i kip svakako sugeriraju prisutnost cara i njegove pratnje u kojoj se Plautilla nalazila, prema tome nije nevjerovatno, da je car iz Siska krenuo u Aquae Balissae, da posjeti svetište Jupitera Dolichenskog,⁷¹ u kojem je postavio rečenu aru Q. Carmeus Iulianus, centurion leg VII Gem. — Nije poznato da bi leg VII Gem bila u Panoniji, osim prolazno godine 68., inače je to legija stacionirana u Hispaniji;⁷² da li je za Severove vojne bila na istočnom ratištu, ne zna se.

Quintus je jedan od 17 najuobičajenijih rimskih praenomena.⁷³ Carmeus je italški gentilicium, koji je u Panoniji jedino u ovom slučaju poznat. Iulianus je vrlo raširen cognomen. Q. Carmeus Iulianus je očito italškog porijekla,⁷⁴ a i imena njegove žene i sinova pokazuju na zapad. Prema tome leg VII Gem i njen centurion potpuno su strani u Panoniji. Ostaje nagađanje, da je centurion ili bio u carevoj pratnji na pretpostavljenom putu, ili da je u doba Severa imao neku posebnu misiju koja ga je dovela u Aquae Balissae.

Slijedeća ara, u nekoj historijskoj povezanosti s prethodnom ne samo zbog istog mjesta nalaza već i po sadržaju svog natpisa, također je votivna. Ima standardni oblik jednostavnih ara 2. i 3. stoljeća; izrađena je od žućkastog pješčanika; veličina joj je 121×58×44; sada se također nalazi u Zagrebu. Tekst glasi: I(ovi). O(ptimo). M(aximo) / Doloceno / Secundius / Restutus. (centurio) / leg(ionis). X. gem(inae). / pro. se. et. / suis / posuit.⁷⁵ — Leg X gem došla je iz Germanije Inferior tokom 1. stoljeća u dva navrata u Carnuntum i ponovno se nalazila u Panoniji u Aquincumu za vladanja Trajana. Tada bude premještena u Vindobonu, gdje ostaje do kraja 3. stoljeća, a Vindobona je vjerojatno u to doba bila pod upravom Panonije Superior.⁷⁶ Stoga se natpis može datirati u doba boravka legije u Gornjoj Panoniji u kojoj su se nalazile i Aquae Balissae i to na kraj 2. ili početak 3. stoljeća, kad je u Panonijama naročito procvao kult Jupitera Dolichenskog. — Gentilicij Secundius čest je u Galiji i Germaniji, cognomen Restutus u sjevernoj Italiji, Noriku i Dalmaciji, dok se u Panoniji javlja samo uzduž zapadne granice.⁷⁷ Sec. Restutus, centurio leg X gem bio je stranac zapadnog porijekla, koji je po nekom poslu ili zbog rekreacije došao u daruvarske kupke i tom je prilikom podigao aru svom vojničkom bogu, tada popularnom i ovdje, za dobro svoje i svojih.

Treća votivna ara koja se našla zajedno s prve dvije na istom mjestu nije bila iskopana; poznata je samo po priopćenju Luke Ilića, koji je krnji natpis vjerojatno teško pročitao, te se iz njega ne da izvući neki smisao od interesa, osim samo to, da je i ta ara bila posvećena Jupiteru (bez nadimka Dolicheno)⁷⁸ U vezi sve tri spomenute Jupiterove are može se pretpostaviti da je dvorište nekadašnjeg daruvarskog apotekara Kuševića bilo približno mjesto gdje se nalazilo i svetište ili hram Jupitera Dolichenskog.

Još se jedna votivna ara u Daruvaru našla, ali joj se ne zna točnije mjesto nalaza. Sada se nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Veličina joj je 69×35×28 cm. Premda je oštećena i istrošena na cijeloj površini, natpis je dovoljno jasan i može se datirati u Antoninsko doba. Glasi: *Nemesi / Aug(ustae). S(acrum) / Ser(gius?). Felix / et Val(erius). Pr / ocul(us. m(ilitis) / leg I ad(iutricis). v(otum). s(olverunt). l(ibentes). m(erito). Formula SLM nalazi se unutar donje profilacije.⁷⁹*

Nemesis je grčka božica, zaštitnica čudorednog svjetskog poretka, koja bdiye nad tim da se sreća i nesreća ljudima podjednako dodjeljuje; ona je i kaznilica i osvretnica svih ljudskih grijeha i opačina. Njen su kult Rimljani prigrlili i većinom ju prikazivali kao Dianu, jer obje označuju gospodarice divlje šumske faune. Stoga je *Nemesis* često zamišljena i kao zaštitnica amfiteatralnih igara, te joj se svetišta nalaze blizu amfiteatara. U Panoniji bila je osobito poštovana u *Carnuntumu* i *Aquincumu*, prvenstveno kao zaštitnica igara, no tragova njenom kultu nalazimo i drugdje, u Emoni, Poetoviju, *Andautoniji* i — *Daruvaru*. Iz *Ščitarjeva* (*Andautonia*) potječe poznata ploča s natpisom *Nemezi* na kojoj ju imamo i reljefno prikazanu kao Dianu u kratkoj odjeći, s diademom u raščešljanoj kosi i s velikim brojem atributa, a to su sprave upotrebljavane kod gladijatorskih borbi.⁸⁰ Međutim *Nemesis* je u razvoju svoga kulta primila i razna druga značenja, premda joj je i tada osnovno načelo pravda i sudbina (*Dike* — *Tyche*). U *Aquincumu* bio je njen hram, *Nemeseon*, restituiran nakon što se od starosti razrušio. Taj je hram bio iskapan i tom su se prilikom našli natpisi, koji su otkrili još jedno svojstvo te božice, tj. da su ju identificirali i s prastarom božicom *Fors* — *Fortuna*, dakle u smislu sudbina i sreća.⁸¹ Rekli bismo da su oba vojnika *leg I ad Sergius Felix* i *Valerius Proculus* daruvarsku aru podigli božici kao zaštitnici sudbine i sreće. — *Leg I ad* bila je tokom 2. i 3. stoljeća trajno u Gornjoj Panoniji sa sjedištem u *Brigetiju*, dok je tada *leg X gem* bila u *Vindoboni*, *leg XIV gem* u *Carnuntumu*, a *leg II ad* u *Aquincumu*. Takav je razmještaj trupa u Panonijama bio prilično stabilan kroz dva stoljeća, osim za *markomanskih ratova* u drugom i *građanskih ratova* u trećem stoljeću, kad su prolazno svoje garnizone ovdje imale i druge trupe.⁸² Prema dosadašnjim onomastičkim analizama moglo se nazreti da se *leg I ad* od dolaska u Panoniju 90-tih godina regrutirala samo iz Panonije, no pod *Trajanom* i kasnije regruti su dolazili i iz *Orijenta*, *Balkana* i drugih pokrajina.⁸³ Sudeći po imenima *Sergius Felix* mogao bi biti zapadnjačkog porijekla, *Valerius Proculus* možda istočno-panonskog.⁸⁴ — Natpis na votivnoj ari *Nemezi* daje nam dva nova podatka za upotpunjenje daruvarske historije rimskog doba: jedno, da je kult *Nemeze* prodro i amo i drugo, da su poklonici bili *vojnici jedne od domaćih panonskih legija*. Kojom su se prilikom oni ovdje obreli, o tom natpis šuti, a nama ostaje nagađanje, da su bili po nekom poslu amo delegirani. Natpis vjerojatno potječe iz kraja 2. ili početka 3. stoljeća.

U kontekstu razmatranja o podacima koje nam natpisi pružaju, od značaja je i jedan veliki sarkofag, porijeklom iz *Bastaja*. I on ima svoju historiju, jer je dugo stajao u parku daruvarskog dvorca, zatim je u Zagrebu dugo stajao iza zgrade Jugoslavenske akademije, dok se danas nalazi u dvorištu Arheološkog muzeja u Zagrebu. Kako ga danas tamo nalazimo to je sarkofag od bijelog mramora, bez poklopca, slomljen u dva komada koji

pristaju zajedno, no ipak je na nekim partijama oštećen. Baza je rađena zasebno i ornamentirana je na tri strane. Vis. 1,16 duž. 2,58, šir. 1,47 m. Na prednjoj stijeni uz natpisnu plohu lijevo prikazana je u reljefu žena u dugoj odjeći, koja s rukama pokazuje na bulu što joj visi na prsima; muška figura desno drži savitak u ljevici a desnom ju pokazuje. Lijeva i desna pobočna strana sarkofaga također je ukrašena reljefima i to lijeva s motivom loze s grozdovima, lišćem i s dva stabla u uglovima, dok desna prikazuje dva pantera pred posudom s voćem iz koje izlazi loza s grožđem i lišćem, a u pozadini su dva stabla. Panteri i vinova loza su izraziti simboli dionizijevog kulta i često se nalaze na grobnim spomenicima. Natpis je vjerojatno bio napisan bojom, ali se ona bez traga izgubila. Sarkofag su publicirali Szabó i Hoffiller, a u novije vrijeme A. Cermanović.⁸⁵ Szabo kaže da »pokrovac imitira po običaju krov rimske kuće«, ali na ilustraciji se pokrovac ne vidi dobro, jer je samo prislonjen. U legendi se samo kaže da je to ranokršćanski posao i da ima orijentalnih utjecaja. — Tipovima sarkofaga Norika i Panonije bavila se kod nas A. Cermanović i ona naš bastajski primjer svrstava u grupu sarkofaga koji se datiraju od kraja 2. do polovine 3. stoljeća, a nalazi ih se rjeđe u Noriku, češće u Panoniji. Kaže se da je podjela prednje stijene na tri dijela kod ovoga tipa uobičajena, a to je natpisno polje koje može biti uokvireno i udubljeno te dvije pobočne niše sa figurama pokojnika, figurama bez veze s pokojnicima, genijima ili sl. Pobočne stijene mogu imati reljefe koji prikazuju životinje, vinovu lozu ili kakav drugi motiv. Poklopci obično imaju oblik krova na sedlo i imitiraju tegule ili crijepove. Na uglovima poklopca obično se nađu akroteriji ili razne maske. Naš primjer ima posebno rađenu bazu i naročito ornamentiranu, a to ga čini rijetkim. Ornamentat se nalazi u kimationu baze, a sastoji se od dvostrukog cik-cak uzorka, koji po nekim autorima ukazuje na orijentalne utjecaje. Autorica je mišljenja da se južno-panonski sarkofazi mogu pripisati klesarskim radionicama u Poetoviju, Mursi, Sirmiju i Sisciji. Smatram da je bastajski primjer zbog jednostavnog okvira natpisnog polja i dviju pobočnih figura srodniiji grupi zapadno-panonskih sarkofaga iz Ptujja, Trbovlja, Starog i novog Siska negoli grupi mursanskih sarkofaga od kojih 4 najbolja primjera imaju ukrasnu noričko-panonsku volutu. Sirmijski sarkofazi očito potječu iz više radionica, možda iz sirmijske okolice, i nemaju dominantnih karakteristika s kojima bi se približavali našem primjeru. U nedostatku komparativnog materijala može se samo naslućivati da je bastajski primjer produkt sisačke radionice, i zbog najbliže cestovne udaljenosti, i zbog sličnosti u konstrukciji, ako izuzmemo ukrašenu bazu koja je rijetka karakteristika na panonskim sarkofazima. Ako su majstori klesari imali knjige uzoraka s raznih strana Panonije, sa sjevera, zapada i istoka, moguće je da su po vlastitom ukusu ili po želji naručitelja kombinirali uzorke konstrukcije, razdiobe i ornamentacije. Ipak, da ponovimo, naš primjer je po općoj konstrukciji i razdiobi najbliži zapadno-panonskoj grupi sarkofaga. Da li se on može nazvati ranokršćanskim, ne smatram potpuno osnovanim, jer motivi vinove loze nalaze se vrlo često i na klasično-rimskim spomenicima. — Analiza porijekla onih koji su našli svoje posljednje počivalište u sarkofazima pokazala je da su to većinom bili tokom drugog i početkom trećeg stoljeća romanizirani žitelji Panonije. Sarkofag iz Bastaja govori nam o ekonomskoj moći nekog romaniziranog stanovnika

ovoga kraja koji može biti da je zauzimao i neki viši društveni položaj u municipiju Iasorum, a u Bastajima je mogao imati neko svoje imanje na kojem je umro i tamo bio pokopan, kako su to analogije u ugarskom dijelu Panonije višestruko pokazale.

IV

Pristupamo prikazu i analizi male serije daruvarskih natpisnih i likovnih spomenika, koji u stručnoj literaturi još nisu bili objavljeni, premda ih je, naglašavajući Silvanov kult, prikazao i protumačio 1966. i 1967. prof. Dušan Kovačević, tada u Daruvaru (sada na Rijeci) u tjedniku »Jednota« koji u Daruvaru izlazi na češkom jeziku.⁸⁶ U toj seriji zanimljivih nam podataka pružaju četiri male votivne are, posvećene kultu šumskog boga Silvana, koje su prije nekoliko godina zajedno nađene prilikom nekih radova u Toplicama, dakle na kupališnom kompleksu neposredno iza hotela kraj golf-igrališta. Već sama ova činjenica ukazuje na postojanje svetišta i Silvanovog kulta na spomenutom mjestu, jer se može smatrati da su are nađene »in situ«. Tri su are natpisne, dok četvrta mjesto natpisa ima reljef u vezi Silvanovog kulta. Sve su četiri manjih dimenzija, a dvije su rađene vrlo rustično.

1. Gotovo potpuno je sačuvan natpis na vitkoj ari jednostavnog oblika, solidnije izrade od pješčanika žućkastosive boje, a vel. 62,5×28,5×20 cm, sl. 4. Na vrhu je plitko udubljenje za libacije, nad vijencem uklesani ukras koji indicira uglovne palmete, inače ima snažniju gornju i blažu donju profilaciju uz natpisno polje. Natpis je donekle oštećen na dodatku unutar donje profilacije. — Tekst: SILVANO. M. / ET SILVANAE / SEIUS. IAN. GEN. / BF. COS. PRO SE / ET SUIS. V. S. L. ME / IMP ANTONIN / GETA CAES NOS / — Transkripcija: SILVANO M(agno) / ET SILVANAE / SEIUS. IAN(uarius) GEN(etius?) / B(ene) F(iciarius) CO(n)S(ularis) PRO SE / ET SUIS V(otum) S(olvit) L(ibens) ME(rito) / IMP(eratore) ANTONIN(o) / |ET P(ublio) SEP(timio)| GETA CAES(are) NOS(tro). — U ligaturi se nalazi u 3. redu A i V, a u 5. redu M i E. U posljednjem redu unutar donje profilacije uslijed oštećenosti kamena nestao je dio natpisa, ali se potpuno sigurno može supstituirati ET. P. SEP.

Kako je Geta 198. proglašen cesarom, a M. Aur. Antonin augustom, ara se može staviti u vremenski razmak između 198. i 209. kad je i Geta proglašen augustom. No budući da su oba brata u tom razdoblju 205. i 208. obnašali i konzulsku čast, može se smatrati, jer za dataciju i služe oznake konzulovanja, da su ovdje bile zapisane njihove konzulske časti (no bez oznake COS), te aru datirati najkasnije u godinu 208.⁸⁷ — Posvete bogu Silvanu vrlo su česte u Panonijama, što više iza Jupitera Silvanu je najveći broj ara posvećivan, a u Carnuntumu čak broj njegovih ara nadmašuje broj Jupiterovih.⁸⁸ Osim vrlo čestih nadimaka *Domesticus* i *Silvestris*, njemu u Panoniji pripada i nadimak Magnus, Sanctus, Erbarius, Mammula, Magla, Bellator i dr. Ženski oblik imena uvijek se javlja u pluralu, no u našem slučaju označen je u singularu, što može biti u vezi klesarske omaške. Dedikantov gentilicij se javlja u Galiji i u Germaniji, u Panoniji je rijedak. Cognomen Ianuarius vanredno je čest uopće i u Panoniji, a poslije M. Aurelija osobito u zajednici sa carskim gentilicijem; drugi cognomen koji se krije u kratici GEN . . . može da znači GEN(ialis), GEN(etius) ili GEN(tilis), a to su imena koja su također zastupana u Panoniji, iako rijetko poslije

M. Aurelija.⁸⁹ Najvjerojatnije je Seius Ianuarius Gen... zapadnjačkog porijekla, koji se u Daruvaru našao u beneficijarijskoj službi. — U carsko doba beneficijariji su se nalazili u štabu vojnih komandanata, tj. legatâ Augusti pro praetore, konzularnog ili pretorijskog ranga. Oni prvi se zovu u pravilu beneficijarii consularis, katkada se dodatkom legije iz koje su delegirani na tu službu. Seius Ian. Gen. bio je dodijeljen namjesniku konzularnog ranga kako se vidi po njegovom naslovu BF. COS. Znade se da je u vremenu između 198. i 209. namjesnikom u Gornjoj Panoniji bio L. Fabius Cilo. otpr. 196. do 202., a naslijedio ga je Ti. Claudius Claudianus 202. do 206. Bio je vrlo vjerojatno imenovan i dodijeljen na službu Ti. Claudiju Claudianu,⁹⁰ a legija kojoj je pripadao i iz koje je poslan na službu u Daruvar mogla je biti jedna od triju gornjopanonskih legija: *X gem*, *XIV gem* ili *I ad*. Vojničkim funkcijama dodijeljeni beneficijariji imali su razne službe, te ih na Limesu redovno u kasnocarsko doba nalazimo na čelu neke vrste pogranične straže, no unutar provincija bili su na čelu postaja na cestovnim mrežama kao kontrola nad sigurnosti prometa i kao zaštita od razbojničkih napada.⁹¹ Natpisa postavljenih od konzularnih beneficijarija ima oficijelni karakter i na njoj je Silvan poistovjećen sa Jupiterom, a ficiarij vrši svoju službu izvan sjedišta svojih vojne jedinice, a služba je u pravilu trajala godinu dana, ili izuzetno pola godine. Kad je dovršena, beneficijariji ispunjavu svoj zavjet postavljanjem votivnih ara, najčešće Jupiteru, vrhovnom božanstvu. Prema tome votivna ara beneficijarija Seiusa Ian. Gen. ima oficijelni karakter i na njoj je Silvan poistovjećen sa Jupiterom, a postavljena je po isteku njegove službe, možda oko 208. godine. — No ova ara nam uz sve ostalo daje još jedan novi podatak, dosele nepoznat, iako se smio pretpostaviti, tj. da je u Aquae Balissae bila beneficijarijska postaja koja je bdjela nad prometom što se odvijao na već spomenutoj cesti preko Incera u Mursu i preko Varianis u Sisciju. Bilo je sigurno još i sporednih cesta koje su vodile u Daruvar, ali ih itinerari ne označuju.

2. Druga ara ove skupine bila je vjerojatno nešto niža i neznatno šira od prethodne, a u sadašnjem oštećenom stanju ima dimenzije 34×30×17 cm; izrađena je od pješčanika žućkastosive boje grube strukture, sl. 5. Nedostaje joj baza i dio natpisnog polja dolje desno, a oštećena je na vrhu lijevo i na bridovima. Ispod krune je višestruko profilirani vijenac, dok je od donje profilacije ostao trag lijevo. Kratak klesani natpis na gotovo kvadratičnoj plohi karakterističan je zbog oblika slova S i L za 3. i 4. stoljeće. — Tekst glasi: SILVAN / O CU [PI] / TUS V(otum). [S(olvit) L(ibens) M(erito)?]. — Kod restitucije oštećenog teksta u drugom redu moglo bi se pomišljati na nadimak Silvana CUSTOS, označen kraticom CUST, no onda bi se moralo za 3. red naći ime koje bi započinjalo sa TUS, a takovo u Panoniji nije postojalo. Čini se da je najispravnije supstituirati samo cognomen CU [PI] TUS i formulu V. [S. L. M.] stisnutu na kraj 3. reda. Ime Cupitus dokumentirano je u natpisima Panonije od Marka Aurelija na dalje u Brigetiju, Carnuntumu, Intercisi, a prije M. Aurelija nalazilo ga se u Noriku i južnoj Galiji.⁹² Kako ovdje samo to jedino ime nalazimo, moramo ga pripisati ili robu ili peregrinom stanovniku, možda poljodjelcu. Ima i još kraćih posveta Silvanu, čak i bez oznake dedikanta.

3. Treća ara izrađena je od jako poroznog vapnenjaka sive boje, također je omanja po dimenzijama, vel. 54×30×20 cm, i također spada u red ara posvećenih Silvanu od skromnih priprostih ljudi, sl. 6. Desna strana baze

nedostaje ali joj se sačuvao odlomak, a brojna su oštećenja na površini i na bridovima. Nestala je i samo u tragovima ostala donja profilacija, dok je dvostruka gornja mjestimično jako oštećena. Na vrhu je oštećen pleteni vijenac od lišća oko udubine za libacije. Klesana majuskula pokazuje karakteristike pisma 3. stoljeća. Predlaže se ovakova restitucija teksta: SII [VA] NO M(agno) / SACR(um) ... V. / H [E] RCVL [ANUS?] Da li je formula o ispunjenju zavjeta bila stisnuta iznad ili unutar donje profilacije nije moguće ustanoviti, kao niti to što je moglo stajati na završetku drugog reda, da li neki gentilicij ili što drugo. U trećem redu lako je pretpostaviti cognomen dedikanta HERCULANUS stoga što tragovi slova upućuju na to i što je poznat s natpisa Sirmiuma, Intercise i Aquincuma. To se ime javlja samo poslije M. Aurelija i ono je često u dunavskim provincijama; katkada ga nose orijentalci.⁹³

4. Četvrta ara izvrsno upotpunjuje ovu skupinu, jer mjesto natpisa daje likovni prikaz Silvana i njegovih dviju pratilica Silvanâ. Ona je izrađena od žutosivog pješčanika, uobičajenog je oblika, s jačom gornjom a manje naglašenom donjom profilacijom, veličine 50×25×23 cm, sl.7. Udubina za libacije okružena je vijencem od spletenog velikog (lovorovog?) lišća. Na bazi ara je oštećena lijevo, okrhana na bridovima, a istrošena na površini. Na mjestu natpisnog polja prikazane su u visokom reljefu tri figure, s lijeva na desno dvije nimfe, Silvane, i uz njih desno Silvan. Impresionira ritam u ovoj kompoziciji izveden nekim umjetničkim instinktom. Obje nimfe punih su obraza, jedna ima raščešljanu kosu, druga povezanu trakom. Obučene su u duge haljine koje djeluju kao hitoni s prekitom i dvostrukim pasom, ispod prekita u struku, a iznad prekita pod prsima. Obje su desnom nogom zakoraknule i desnom rukom na bedru pridržavaju i neznatno podižu haljine, što se odražava na naborima i na tome što su vidna njihova desna stopala. Silvan krupne glave, bujne kose i široka lica obučen je u kratku odjeću s rukavima koja seže do koljena, a preko nje je prebačen dugi plašt, skopčan okruglom fibulom na desnom ramenu, koji u naborima pokriva prsa, lijevo rame i lijevu ruku i spušta se do lijeve noge. Na nogama su kratke čizme. U desnoj ruci Silvan drži savinuti nož (srpić), u lijevoj veliku lisnatu granu, oboje katkada njegovi atributi. Sva tri lika prikazana su mladenački i u antitezi muško-žensko, što je izraženo u potpuno frontalnom muškom stavu Silvana koji kao da predvodi nimfe što ga u stopu slijede gracioznim, ritmičkim korakom. Klesarski majstor načinio je samo osrednji obrtnički posao, no uspio je, možda i ne držeći se strogo svoga uzorka, unijeti u prikaz ovih mladahnih figura hitrih pokreta dah poetičnosti i tako stvorio uvjerljivu alegoriju na stalno se pomlađivajuće prirodne pojave šuma, polja i livada. Veliki vijenac na kruni are naglašava simbol plodnosti, grana u ruci Silvana je simbol šume (u ovom kraju lisnate), a srpić simbol vrtlarstva i poljodjelstva. Silvane — nimfe su personifikacije vrelâ i vodâ.

Na reljefu Silvana u niši koji se čuva u Kapitolijskom muzeju u Rimu, a datira se u 2. stoljeće, vidimo isti tip noža u ljevici, granu (igličastu!) u desnici, plašt (nebris!) točno isto drapiran na figuri kao kod našeg primjera, a na nogama iste kratke čizme. Razlika je u tome što je Silvan bradat, neodjeven, a uz njega pas. Tu je Silvan prikazan kao latinski bog šuma, polja i stada, jer nož, grana i pas su njegovi atributi u tom smislu. Na daruvarskoj ari Silvan drži samo dva simbola (šume i poljodjelstva), no time što je udružen s nimfama, personifikacijama vrelâ i vodâ, on sažeto

simbolizira prirodne karakteristike daruvarskog kraja. Topla i ljekovita vre-
la u ovom kraju koristili su i Rimljani, kako to kazuje već i samo ime Aquae Balissae, a o ovećem naselju govori nam i arheološki nasebinski materijal kao i epigrafski spomenici Daruvara. — Jedan od naših najljep-
ših antičkih prikaza Pana-Silvana u kolu s nimfama je poznati reljef iz Stobija,⁹⁴ rađen u stilu arhaizirajuće helenističke umjetnosti 4. stoljeća pr. n. e. Nimfe su tu prikazane u slobodnim plesnim pokretima, a odjevene u dugu odjeću od tanke tkanine kroz koju se vide konture tijela. Nema direktne sličnosti između oba reljefa, jer je onaj u Stobima djelo visoke umjetničke kvalitete, dok daruvarski nije, premda su na njemu nimfe također prikazane u laganom plesnom pokretu. Majstoru nije uspjelo, kako se to vidi po krutim naborima odjeće, da prikaže mekoću, tananost i eleganciju klasične odjeće na njima.⁹⁵ Ipak nam se nameće zaključak, da se u prikazivanju Silvana inspirirao latinskim uzorom iz svoje knjige uzoraka, a u pogledu nimfa tradicijama helenističke umjetnosti.

Sve glavne crte Silvanova kulta u Panoniji postoje i u drugim provincijama carstva, u prvom redu u Italiji, pa se ne može govoriti o posebnim lokalnim crtama u Panoniji, ma da se u južnim dijelovima Silvan javlja s posebnim lokalnim nadimcima kao Magla (Maglaenus) i Vidasus. Rimljani su naime ovdje naišli u varijantama na kult domaćeg božanstva, sličnog italском Silvanu i poistovjetili ga s njime, *interpretatione romana*. Osim najčešćih njegovih nadimaka u Panoniji kao *domesticus* i *silvestris*, on se pojedinačno javlja i s nadimkom *magnus, deus sanctus, erbarius, mammula, bellator* i dr., dok je pridjev *Augustus* vrlo rijedak i javlja se u gradovima zapadne Panonije. Likovna su prikazivanja česta, iako obično primitivna. Oltari rijetko imaju oficijelni karakter, a često su slabo izrađeni, imaju nečitljive natpise i grubo izrađene reljefe ili statuete. Silvan se ponajviše prikazuje kao stariji čovjek sa psom, vincilirskim nožem, granom ili voćem, a samo izuzetno kao Pan s kozjim nogama i rogovima. Kako je već rečeno, poklonici su većinom priprosti ljudi, civili ili vojnici, a po imenima sudeći oni pripadaju domaćem romaniziranom sloju. Svetišta su često mali kućni larariji, a veća svetišta dosada su dokazana u nekoliko panonskih gradova, napr. u Carnuntumu, Poetoviju, Topuskom i dr.⁹⁶

Ilirolog Mayer, tumačeći dva natpisa koja su se 1936/37. u Topuskom našla tvrdi na temelju lingvističke analize, da se u posveti VIDASO ET THANAE krije posveta Silvanu i Diani, jer je THANA ilirizirano ime DIANA, a i VIDAS je ilirsko ime sa značenjem drvo, šuma, te je VIDASUS istovjetan sa Silvanom, a oboje su personifikacije šuma. Još 1892. nađeno je u Topuskom Silvanovo svetište sa osam ara, od kojih šest sa posvetom Silvanu. I u Sisku nedaleko od Topuskog nađeno je pet Silvanovih natpisa. »Poštivanje Silvana, koje u Rimu nikada nije postalo oficijelno, osobito se ističe u Iliriji, gdje on predstavlja visokog zemaljskog boga, i, što je vrlo značajno, od oko 240 natpisa uopće, na kojima se Silvan spominje, gotovo tri četvrtine pripada ilirskom kulturnom krugu.«⁹⁷ — I u Mursi su nađene dosada četiri votivne are s posvetom Silvanu, od kojih su dvije male i nose samo ime boga i dedikanta, a ne zna im se točnije mjesto nalaza. Posvećene su jedna bogu s pridjevkom *Silvestris*, a druga s pridjevkom *Domesticus*. Treća, nešto veća od njih, nađena je izvan gradskog područja Murse na dravskoj obali, što se može dovesti u vezu sa seljačkim posjedom, a posveta joj glasi SILVANO MAG(no).⁹⁸ Četvrta predstavlja izuzetak u općem pravilu,

jer je oveća, mramorna, elegantnog oblika i služila je za postolje kipu boga, od kojeg, jer je ara oštećena, ostadoše fragmenti njegovih stopala i šape dva psa. Tu je bog prikazan kao *Domesticus*, no posveta glasi SILVANO AUG(ustō), a dedikant je M. Aurel. Severus, pripadnik viteškog staleža i po svojoj prilici neki funkcioner u municipalnoj upravi. Ara je dakle, sudeći po nadimku i viteškom staležu dedikanta podignuta iz oficijelnih razloga i stoga je na njoj Silvan poistovjećen s Jupiterom.⁹⁹ — U ovom razmatranju o Silvanovu kultu u Panoniji treba istaći da je i u Aquae Iasae bio razvijen kult Nimfa i Silvana, kako se to čita na brojnim njihovim posvetama koje glase: *Nymphis Augustis*, *Nymphis Salutaribus Augustis*, *Silvanis Augustis*, *Dianae et Nymphis* itd. Međutim, ne uvjeravaju nas samo ove posvete o ljekovitoj moći topličkih vrela već i skulpturalni fragmenti nimfeja koji je Respublica Poetoviensis u doba Marka Aurelija i Lucija Vera dala ovdje izgraditi, a oni su ocijenjeni kao dokumenat visokog umjetničkog dometa.¹⁰⁰

Rendićeva ikonografska studija Silvanova kulta s područja Dalmata od pomoći je kod pravilnog ocjenjivanja panonskih likova Silvana i naročito daruvarskog reljefa, jer nam predočuje različnosti i srodnosti na dva susjedna teritorija, Dalmacije i Panonije. Saznajemo da ogroman broj reljefa sa Silvanovom kultnom slikom potječe s područja stočarskog plemena ilirskih Dalmata, kojemu je središte Aequum kod Sinja. To područje obuhvata i zapadni dio Bosne i na njemu se susrećemo zaista s nekim osobitostima kojih u Panoniji nema, bar koliko je dosada poznato. Ovamo uz ostale spada i nadimak *Messor*, koji se nađe na ogromnom broju Silvanovih posveta iz svih ilirskih oblasti, dok su ikonografske predstave Silvana-Pana na području Dalmata često djelomično teriomorfne, tj. prikazuju ga kao rogata satira s kozjim nogama, starog i bradatog, a neizbježni su mu atributi pedum i siringa, često i nebriđa, dok je okružen drvećem i životinjama; prikazuje se dakle kao pastirsko božanstvo u grčkoj koncepciji. Kao u staroj Heladi Silvan ima i ovdje svoja svetišta u pećinama, jer ustanovljen je jedan paneion u spilji kod Močića i jedan otvoreni na Kozjaku kraj Splita. Većina paneja u Grčkoj morala je imati izvore žive vode, pa je udruživanjem ova dva elementa, pećine i vode, u kultnom objektu i došlo do sjedinjenja Silvanova kulta s kultom nimfa kojima su posvećeni izvori.¹⁰¹ Rjeđe se u tim oblastima nailazi na lik mladog, golobradog i potpuno čovjekolikog Silvana koji bi se i po atributima približavao koncepciji italčkog Silvana. U liburnskim oblastima, tj. izvan područja Dalmata, nije bio udomaćen kult pastirsko-stočarskog boga Pana, već italčkog Silvana, koji je često praćen još jednim atributom, vijencem, simbolom plodnosti. Ikonografska analiza Silvanovih predstava s područja Dalmata pokazala je primjere koji doduše ikonografski i kompozicijski imaju svoje uzore u umjetničkim spomenicima Grčke, no na njima je novo to, kao na primjeru iz Garduna i Brnaza, što su forme rusticirane i što se pojavljuje novi tretman odjeće koji ukazuje na elemente ilirske nacionalne odjeće.

Daruvarski reljef razlikuje se od grupe reljefa s područja Dalmacije u kojima se Silvan prikazuje u društvu nimfa, jer je Silvan ne samo prikazan u potpuno antropomorfnom liku, već je naglašena njegova mladolikost, pa iako je reljef osrednji klesarski posao, on nije rađen rustično niti na njemu nalazimo bilo kakvih autohtonih tragova. Stoga ni kraticu M uz Silvanovo ime na daruvarskim natpisnim arama ne bih čitala *Messor*,

već radije *Magnus*, epiteton koji je u Panoniji više puta dokumentiran. D. Kovačević koji se prvi bavio ovim našim materijalom i objavio ga u češkoj štampi u Daruvaru, vidi u reljefu Silvana sa srpom Silvana *Messor* i dovodi takav prikaz u vezu s privrednim stepenom poljodjelstva, koji je slijedio iza ranijeg stepena lovačke i stočarske proizvodnje, na kojoj su živjeli Iasi u ovim krajevima. Iskonski, atributi kao što su pedum sa siringom ili srp sa plodovima i granom svakako da su označavali stepene proizvodnje, no u doba u koje spada reljef, a to je druga polovica 2. stoljeća ili prva polovica 3. stoljeća, atributi su upotrebljavani kao neizostavni i stereotipni simboli za lik Silvana. Reklo bi se da reljef naprosto izražava prirodne osobitosti daruvarskog kraja, a to su šume (lisnata grana), plodna polja (vijenac i srp) i izvori ljekovite vode (Silvane). I nimfej u Varaždinskim Toplicama bio je ukrašen reljefima nesamo nimfi već i figurama nagih mladića, čime se htjela istaći ljekovitost vrela koje čovjeka održavaju mladima i krepkima.

Četiri lika koja slijede također su neobjavljena, a pohranjena su, kao i Silvanove are, u zbirci starina Narodnog sveučilišta u Daruvaru.

5. Kip *Jupitera* izrađen je ujedno sa svojom uglatom bazom od smeđesivog, poroznog vapnenca. Vis. 74, šir. 38, deblj. 22 cm. Nađen je u samim »Toplicama« (sl. 8). Oštećena je baza lijevo, lice i brada, okrnjena je desna šaka i glava orla, a nedostaju lijeva ruka i vrh masivnog žezla. Prikazan je sjedeći Zeus-Jupiter, kojemu je gornji dio tijela neodjeven, donji obavija plašt koji se spustio sa lijevog ramena i pokriva krilo i oba koljena sve do stopala. I na stražnjoj je strani plašt izrađen kako se spustio s lijevog ramena prema desnom boku. Sjedalo nije detaljnije prikazano. Glava puna meke valovite kose i brade možda je bila ovjenčana hrastovim lišćem, ali se to više ne raspoznaje. Desnom rukom bog drži svežanj munja na krilu. Vjerojatno uzdignutom lijevom obuhvatio je masivno žezlo kojemu vrh nedostaje, ali se u visini ramena na njemu zaustavio nabor plašta. Uz lijevu nogu sjedi orao kojemu je od glave, uzdignute prema Zevsu, ostala samo silhueta. — Rad je grub, a takav je i materijal. Suviše su naglašeni veličinom i debljinom munje i žezlo. — Ovom liku Jupitera uzorak je najvjerojatnije bio Jupiter Verospi u rimskom muzeju Pio-Clementino, koji je na isto takav način prikazan u sjedećem položaju s munjama, žezlom i orlom i on predstavlja najrašireniju verziju onoga Jupitera koji nosi epiteta *Optimus* i *Maximus*.¹⁰² Lik mora da je izradio domaći majstor na temelju knjige uzoraka na naručbu za hram ili svetište Jupitera tokom 2. stoljeća. Municipium Iasorum nedvojbeno je imao makar u skromnijem stilu svetište ili hram za »kapitoljsku triadu«, no da li je opisani kip bio baš tamo smješten u to se može sumnjati zbog vrlo rustične njegove izrade.

6. Kip *Ikar* izrađen je od pješčanika sivobijele boje i ujedno je rađen s bazom na kojoj stoji. Ukupna visina mu je 50, širina 28, debljina 17 cm. Kip je prepolovljen preko bedara, plašta i oba krila, vjerojatno je služio u neke sekundarne svrhe. Nedostaju najveći dio glave i uzdužni dio lijevog krila, a znatno je oštećeno i desno krilo, partija na trbuhu, lijevo stopalo i obje šake. Stražnji dio kipa u konturi je plošno i grubo klesan, bez detalja. Nađen je na ciglani na području Starog Slavika (sl. 9). — Mladić je prikazan u kontrapostu s težinom tijela na desnoj nozi, neodjeven je, osim što ima na sebi dugačku hlamidu, skopčanu okruglom kopčom na prsima, koja pokriva oba ramena i spušta se na leđima do nogu, gdje joj se uz desnu nogu vide

rašireni nabori, dok je uz lijevu plašt oštećen. Na nešto bolje sačuvanom desnom krilu gore se naziru okrugla pera, a u donjem dugoljata. Obje ruke su uz krila pripijene, i zna se, da su prsti bili uvučeni u pređice na krilima, da bi mladić mogao njima u lijetu upravljati; no nisu vidni ni prsti ni pređice. — Kip je napadno sličan mramornom Ikaru nađenom 1892. kod Vugrova blizu Zagreba, kojemu je visina nešto veća, materijal plemenitiji i stoga unatoč oštećenju detalji izrazitiji. Razlika je jedino u kontrapostu i u boljoj izradi, tako da se bolje vide detalji: nabori plašta, kopča na prsima, šake s prstima, pređice na krilima, također i detalji nagog tijela. Brunšmid je vugrovečki kip ocijenio kao »dosta dobar pokrajinski posao« i dodao da je »po svoj prilici služio kao nastavak na nadgrobnom spomeniku«. ¹⁰³ Daruvarski kip izrađen je iz lošije i neotporne vrste kamena i od majstora slabije vještine. Uprkos svemu tome udara u oči potpuno ista koncepcija lika, čemu je uzrok isti uzorak koji je služio jednom i drugom majstoru.

U antičkom se kiparstvu tema Dedala i Ikara vrlo rijetko obrađuje, no poznato je da se figura Ikara uz druge tragične figure, kao Atis, Adonis, Medea, Alkestis i Euridika, češće može naći u sepulkralnoj umjetnosti, Vugrovečkim kipom se bavila I. Degmedžić ¹⁰⁴ i dala uz njegovu umjetničku ocjenu i smisao mita o Dedalu i Ikaru, te izvodi iz njega sadržaj i značenje Ikarovih kipova na nadgrobnim spomenicima: prerana i tragična smrt mladića koga otac oplakuje. Stoga i za daruvarskog Ikara možemo sa sigurnošću reći da je služio kao nadgrobni ukras, i da ga je izradio lokalni majstor tokom 2. ili početkom 3. stoljeća.

7. Fragmenat nadgrobne stele od sivog pješčanika, vel. 34 x 28 x 10 cm, nađen je u »Toplicama« (sl. 10). Na njemu je u niši pod lukom šematične prikazana glava muškarca s mekom kosom, velikim očima, dugim i širokim nosom te širokim vratom. Ovaj ulomak nam dozvoljava da zamislimo u niši prikazane dvije glave, mušku i žensku ispod dva luka i da su one bile možda poprsja. Lijevo i desno su bile, kako to desna strana pokazuje, jednostavne okvirne plohe koje su nišu zatvarale. Prema tome ovaj ulomak spada u vrlo rašireni tip nadgrobnih stela, koje su osim niša s portretnim bistama imale dolje, a katkada i gore, ukrašene frizove i dodatna polja ukrašena reljefima, dok bi u sredini bilo natpisno polje. Grobna stela uzidana u vanjski zid crkve Št. Vid južno od Mislinja, mogla je donekle biti slična našem primjeru. ¹⁰⁵ Šematična izrada daruvarske stele upozorava nas, da je majstor veći efekat očekivao od boje koju je na kamen nanio, što je bilo općenito pravilo za rustično izrađene kamene spomenike. Ova vrsta grobnih stela s portretnom nišom u raznim kombinacijama ukrasnih polja, čak i arhitektonskih fasada, kako je to Schober obradio, bila je uobičajena u Noriku i Panoniji. ¹⁰⁶ Daruvarski fragmenat govori o priprostom majstoru i priprostom naručiocu za vrijeme procesa romanizacije autohtonog stanovništva u 2. ili prvoj polovici 3. stoljeća.

8. Radi se o slabo očuvanom i na cijeloj površini istrošenom fragmentu nadgrobnog spomenika od pješčanika sivožute boje, vel. 38 x 93 x 25 cm, koji je nekad služio kao gornji završetak stele. (sl. 11). Nađen je na stadionu »Partizan« u Daruvaru. Takova kruništa redovno su rađena zasebno, a tipična su zbog dva nasuprotno ležeća lava koji se stražnjim dijelovima tijela dodiruju, dok u prednjim kandžama drže ovnujsku glavu, a u sredini skulpture nađe se još koji simbolički elemenat. Naš primjer je tako slabo očuvan da se nikakovi detalji više raspoznati ne mogu osim to, da su tu dva

lava koji se dodiruju i da vjerojatno u kandžama drže ovnujske glave. U sredini je mogla biti glava Meduze, bradatog starca, figura genija ili što drugo. I taj tip stele s ovakovim nastavkom raširen je bio u Noriku i osobito u obje Panonije — doba sinkretizacije kultova tokom 2. i 3. stoljeća. To su obično kićene stele sa zabatima i frizovima ispod kruništa i reljefnim ornamentima iz repertoara grčke sepulkralne umjetnosti, kao što su grifoni, kantaros, meduza, ptice, delfini, akantus etc, etc. Dekorativni motiv s lavovima Schober dovodi u vezu s kultom Kibeles i Atisa, a ovnujske glave sa tauro- i kriobolijama tih mističnih kultova,¹⁰⁷ dok Gavela u grupi srodnih primjera takovih kruništa s dva lava, na kojima se javlja i korpa od pruća s glavom bradatog starca, vidi simbole kulta Serapisa, jer je korpa — kalathos — Serapisov simbol plodnosti i atribut htoničkih božanstava.¹⁰⁸ — Veći broj ovakvih stela sa simbolima orijentalnog sinkretizma evidentiran je u našem dijelu Panonije s koncentracijom u Ptuju, Mitrovici i u Osijeku, a datiraju se u kraj 2. ili na početak 3. stoljeća.¹⁰⁹

— V —

Završavajući ovaj prikaz epigrafskog i likovnog materijala Daruvara i zapadne Slavonije upozoravamo da on nije potpun. Nepotpun je u prvom redu što mu nedostaju ranokršćanski natpisi. Jedna grupa od četiri natpisna fragmenta nalazi se publicirana u CIL III pod brojevima 4002 do 4005 s podacima, prema Sabljaru, da potječu iz Daruvara. Republicirao ih je Brunšmid u »Kamenim spomenicima« pod brojevima 361, 363, 365 i 367 te, citirajući ih prema Sabljaru, (koji je kod Neugebauera, »Die Südslaven« dao točnije podatke) dokazuje da taj materijal potječe iz Đakova ili Osijeka. To su mali fragmenti koji ne pružaju nikakvih značajnijih podataka osim, da su sudeći prema pismu 4. i 5. stoljeća, ranokršćanski. — Druga grupa većih i manjih fragmenata natpisa potječe iz Bastaja. Od njih je Kukuljević jedan oveći natpis objavio, koji je danas uzidan ispod prozora prema dvorišnoj strani u predvorju daruvarskog dvorca i posvema je pokrit slojem kreča. Kukuljević ga smatra srednjovjekovnim natpisom.¹¹⁰ Međutim kad Szabo u svom radu o Daruvaru govori o sarkofagu iz Bastaja (kojega je opis ovdje priopćen) spominje da su se sa sarkofagom zajedno našle i tri ploče s latinskom »mrtvačkom pjesmom«, od kojih da su jedan komad uzidali u prizemlju dvorca, a sadrži »dio mrtvačke pjesme u tajanstvenim aluzijama«.¹¹¹ Prema tekstu koji je dodao sigurni smo da je to onaj komad koji je Kukuljević objavio. No na tom mjestu Szabo dodaje, i u svom tekstu i ispod teksta u bilješci, krnje natpise od daljnja tri komada ploča, koja su sva našena zajedno sa sarkofagom iz Bastaja. Szabo ih smatra ranokršćanskim.¹¹² — Treća grupa fragmenata nalazi se u zbirci starina u Daruvaru, a to su još neki fragmenti mramorne natpisne ploče iz Bastaja sa zagonetnim tekstom, koji još nije protumačen niti vremenski determiniran.

Sve tri grupe natpisa, uz uvjet da se i oni uzidani komadi oslobode, trebalo bi podvrći posebnom ispitivanju.

Ovaj rad o rimskim spomenicima Daruvara i zapadne Slavonije nepotpun je još iz tri razloga. Prvo, nedostaje arheološka karta, da bi se vidjelo gdje su sve od Drave do Save došli rimski tragovi na vidjelo, a takovim podacima slavonski muzeji raspolažu, a raspolaže i Arheološki muzej u Zagrebu. Drugo, ne postoji još topografska karta Daruvara, koja bi prikazivala rasprostranjenost municipija i aglomeraciju nalaza u njegovom suponiranom

centru. Treće, nema još potpune evidencije o arhitektonskim fragmentima, kojih raštrkano ima širom Daruvara, pa tako i evidencija nalaza opeka, fresaka, mozaika, keramike, stakla, bronce, željeza i numismata.

Analiza spomeničkog materijala koja je ovdje izrađena dala je uz potrebni naučni oprez izvjesne podatke o zbivanjima u rimskoj klasičnoj epohi. Tu su vojna lica koja smo upoznali, jer su nam ostali njihovi tragovi i u Daruvaru i raštrkano na ostalom ovom području. Nešto smo saznali o pravnom odnosu područja Jasa prema rimskoj vlasti, te o upravnoj podjeli terena; nešto o upravi središta toga područja; o egzistenciji beneficiarijske postaje u Daruvaru, kao raskršću cesta i putova. Znamo za postojanje nekoliko kultura i za svetišta Jupitera, Silvana i nimfa. Upoznali smo nekoliko tipova nadgrobnih spomenika od jednostavnih stela 2. stoljeća do raščlanjenih i čak baroknih 3. stoljeća, i, također sarkofaga. Upoznali smo i civilna lica, pojedince i cijele familije, te smo prema njihovim imenima mogli ući u trag domaćima i strancima, kao i stapanju jednih s drugima. Ušli smo u trag lokalnim klesarskim majstorima i njihovim uzorcima koje pretežno nalazimo u susjednoj sjevernoj i zapadnoj Panoniji.

U ovom radu nije načinjena distinkcija domaćeg stanovništva Panonije, tj. između pripadnika pojedinih plemenskih grupa Ilira, Panona, Kelta i drugih, već su oni označavani općom oznakom domaći ili autohtoni elemenat.¹¹³

B I L J E Š K E

- ¹ A. Graf, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*, Budapest 1936.
- ² *Tabula imperii romani*, foglio L 33 (Trieste), Roma 1961; foglio L 34 (Aquincum—Sarmizegetusa—Sirmium), Budapest 1968; I. Kukuljević, *Panonija rimska*, Rad JAZU, XXIII 107—8, 126—7
- ³ CIL III 3997; J. Brunšmid, VHAD III 204; Hoffiller—Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien I* Zagreb 1938, 268
- ⁴ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 176
- ⁵ CIL III 4006; M. P. Katančić, *Istri adcolarum geographia vetus I* Budim 1826, 430, br. 420
- ⁶ A. Mócsy, *Bevölkerung* 157, 191; L. Barkóczy, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, AAAH Budapest 1964, 321, 323, 325, 328
- ⁷ J. Brunšmid, VHAD X 154—5; J. Klemenc, *Limes u Donjoj Panoniji*, *Limes u Jugoslaviji I* Beograd 1961, 28 ad 97
- ⁸ I. Kukuljević, *Pan. rim.* 108; Hoffiller—Saria, *Inschr.* 269; TIR, foglio L 33 smještava Bolentium kod Podr. Moslavine
- ⁹ Hoffiller—Saria, *Inschr.* 273—4 br. 590
- ¹⁰ L. Barkóczy, *The Population* 318, 319, 321, 325
- ¹¹ L. Barkóczy, *The Population* 216, 331
- ¹² A. Mócsy, *Bevölkerung* 79
- ¹³ A. Mócsy, *Pannonia P. W. K. RE Suppl. IX* 614, 616; *Bevölkerung* 82; M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 28—32
- ¹⁴ A. Hekler, *Kunst und Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen*, *Strena Buliciana*, Zagreb 1924, 116
- ¹⁵ A. F. Marsilius, *Danubius Pannonico—Mysicus*, Hagae 1726 II 105, T. 40 ad 6; M. P. Katančić, *Geographia I* 373 br. 54; CIL III 3269
- ¹⁶ CIL III 4018, 4033—35 i 4111; Hoffiller—Saria, *Inschr.* br. 156, 157 i 286
- ¹⁷ Lj. Zotović, *Kult Jupitera Depulsora*, *Starinar XVII* 1966, 37—43

- ¹⁸ J. Fitz, When was Caracalla in Pannonia? *Alba Regia* 6—7, 1967, 202—205
- ¹⁹ J. Marquardt, *Römische Staatsverfassung* II Leipzig 1884, 551
- ²⁰ L. Barkóczi, *The Population*, 324
- ²¹ CIL III 13392; Š. Ljubić, *VHAD XI* 1889, 2—3
- ²² J. Brunšmid, *VHAD IX* 1907, 137, sl. 273; Hoffiller—Saria, *Inscr.* 269, br. 582
- ²³ Bulat—Pinterović, *Osječki zbornik XIII* 1971, 110—112, sl. 8
- ²⁴ CIL III 4121; Hoffiller—Saria, *Inscr.* 210, br. 469
- ²⁵ E. Laszowski, Našice, *Hrvatski List*, 9. VI 1923, str. 2
- ²⁶ B. Kranjčev, *Iz prošlosti našičkog kraja*, *Glasnik slavonskih muzeja* 1973, br. 22, 19—24
- ²⁷ A. Mócsy, *Pannonia* 619, 620
- ²⁸ E. Laszowski, *Levanjska Varoš*, *Hrvatski List*, 18. VII 1923, str. 2
- ²⁹ J. Fitz, Roman Road-repairs between Aquincum and Mursa, *Arch. Ert.* 83, 1956, 205—6
- ³⁰ J. Brunšmid, *VHAD III* 1898—9, 204—5
- ³¹ J. Brunšmid, *VHAD III* 205
- ³² Jubilarni izvještaj 1919—1969 Gimnazije u Novoj Gradiški, šk. god. 1968—9, 12
- ³³ I. Iskra-Janošić, Rimske votivne pločice od olova u Jugoslaviji, *Opuscula archaeologica VI* 1966, 49—68
- ³⁴ V. Hoffiller, *VHAD VIII* 118—128 i 204—207; *VHAD IX* 196—198; *VHAD XVI* 61—66
- ³⁵ M. Abramić, *Poetovio*, Ptuj 1925, 156—158, sl. 109; *Novi votivni reljefi okonjenih božanstava iz Dalmacije, Serta Hoffilleriana*, Zagreb 1940, 297—307, T. XIX—XXI
- ³⁶ Na upozorenju, informacijama i fotografiji gračaničke mramorne pločice srdačno se zahvaljujemo fra Bogdanu Cvetkoviću, Cernik.
- ³⁷ G. Alföldi, *Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum*, AAAH 13 Budapest 1961, 121—124; Z. Covacef—A. Barnea, *Contribution à l'étude du culte de Sol-Mithra en Scythie Mineure*, *Pontica VI Constanta* 1973 87—95
- ³⁸ Dugujem srdačnu zahvalnost fra B. Cvetkoviću, Cernik, što mi je omogućio, da sam aru na licu mjesta mogla vidjeti, načiniti faksimil i fotografirati
- ³⁹ Jubilarni izvještaj Gimnazije u Novoj Gradiški, 13
- ⁴⁰ E. Spajić, *Osječki zbornik XI* 101; M. Bulat, *Osječki zbornik XII* 47
- ⁴¹ J. Langhamer, U potrazi za Incerumom — rimskom Požegom, *Glasnik slavonskih muzeja* 19, 1972, 26; D. Sokač, *Arheološka iskopavanja rimske nekropole u Požeškoj kotlini*, *Glasnik slavonskih muzeja* 19, 1972, 27
- ⁴² G. Szabó, *Iz prošlosti Daruvara i okolice*, *Narodna starina* 28, 1934 79—87
- ⁴³ Prijatna mi je dužnost da se ovom prilikom srdačno zahvalim drugu Ivanu Cvancigeru, što mi je ukazao veliku pomoć pri pregledu najnovijih daruvarskih spomenika i opskrbi me podacima i fotografijama. Ljubeznu pomoć iskazali su mi i ostali drugovi iz Narodnog sveučilišta i Narodne biblioteke.
- ⁴⁴ M. Bulat, *Novi antički nalazi u Daruvaru*, *Glasnik slavonskih muzeja* 22, 1973, 24—26
- ⁴⁵ A. Mócsy, *Pannonia* 604—609; *Bevölkerung* 105—122
- ⁴⁶ CIL VI 329
- ⁴⁷ CIL III 4000
- ⁴⁸ J. Brunšmid, *Kameni spomenici VHAD XI* br. 746, 124—126; Hoffiller—Saria, *Inscr.* 271 br. 586
- ⁴⁹ J. Brunšmid, *VHAD XI* br. 747, 125—126; Hoffiller—Saria, *Inscr.* 272, br. 587
- ⁵⁰ A. Graf, *Übersicht* 65; *TIR L* 34
- ⁵¹ A. Mayer, *Iasi*, *VHAD XVI* 70—74 i dalje
- ⁵² M. P. Katančić, *Orbis antiquus I Budim* 1824, 323 (Turnašica); I. Kukuljević, *Pan. rim.* 108 (Bukovica); A. Graf, *Übersicht* 65 (Sopje); *TIR L* 33 (Sopje ?)
- ⁵³ A. Mayer, *Iasi*, 75—79
- ⁵⁴ A. Mócsy, *Bevölkerung* 27

- ⁵⁵ CIL III 4001—10865
- ⁵⁶ Gj. Szabo, Iz prošlosti Daruvara 83—84
- ⁵⁷ Hoffiller—Saria, Inschr. br. 588, 272
- ⁵⁸ A. Mócsy, Bevölkerung 160, 172; L. Barkóczy, The Population 303, 310, 327
- ⁵⁹ J. Marquardt, Staatsverwaltung I 532, II 475—481
- ⁶⁰ A. Mócsy, Bevölkerung 74
- ⁶¹ Gj. Szabo, Iz prošlosti Daruvara 81; G. Alföldi, Municipium Iasorum, Arch. Ert. 91/2, 1964, 218—221; Epigraphica, Situla 8, 1965, 107—108
- ⁶² A. Alföldi, Mun. Ias. 221
- ⁶³ A. Alföldi, Epigraphica 107—108
- ⁶⁴ A. Mócsy, Pannonia 605; Bevölkerung 27
- ⁶⁵ P. W. K. RE, s. v. scriba; A. Mócsy, Pannonia 602
- ⁶⁶ A. Mócsy, Bevölkerung 162, 177
- ⁶⁷ CIL III 3998; Hoffiller—Saria, Inschr. 270, br. 583
- ⁶⁸ J. Fitz, Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202, u. Z., AAAH 11, 1959, 237—263
- ⁶⁹ J. Fitz, Der Besuch, 258, 259
- ⁷⁰ CIL III 3968—10850; J. Brunšmid, VHAD IX 141—2, br. 278; Hoffiller—Saria, Inschr. 258 br. 560
- ⁷¹ J. Fitz, Der Besuch 252
- ⁷² A. Mócsy, Pannonia 613
- ⁷³ R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, Paris 1890, 39
- ⁷⁴ L. Barkóczy, The Population 306, 315, 323
- ⁷⁵ CIL III 3999; Hoffiller—Saria, Inschr. 270—1 br. 584
- ⁷⁶ A. Mócsy, Pannonia 613—616
- ⁷⁷ L. Barkóczy, The Population 303, 322
- ⁷⁸ Gj. Szabo, Iz prošl. Daruvara 82—83
- ⁷⁹ Hoffiller—Saria, Inschr. 271 br. 585
- ⁸⁰ J. Brunšmid, VHAD VIII 65—67
- ⁸¹ CIL III 10439; I. Degmedžić, Sadržaj antiknih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu i okolici, pos. ot. iz Zbornika »Iz starog i novog Zagreba«, Zagreb 1957, 12—13
- ⁸² A. Mócsy, Pannonia 616
- ⁸³ A. Mócsy, Bevölkerung 81
- ⁸⁴ L. Barkóczy, The Population 303, 312, 321
- ⁸⁵ Gj. Szabo, Iz prošl. Daruvara 83—84; Hoffiller—Saria, Inschr. 272—273 br. 589; A. Cermanović, Die dekorierten Sarkophage in den römischen Provinzen von Jugoslawien, Archaeologia Jugoslavica VI 1965, 100 br. 19 i T. V br. 16 a, b, c
- ⁸⁶ »Jednota«, Daruvar 1966, br. 39 i 43; 1967, br. 8, 11, 14, 36, 38, 39, 40, 42. Koristim i ovu priliku da se srdačno zahvalim prof. D. Kovačeviću, što mi je dao uvida u sve svoje članke o daruvarskim nalazima.
- ⁸⁷ J. Klein, Fasti consulares, Lipsiae 1891, 90, 91
- ⁸⁸ E. Swoboda, Carnuntum Seine Geschichte und Denkmäler, Wien 1953, 93
- ⁸⁹ L. Barkóczy, The Population 303, 313, 314
- ⁹⁰ A. Mócsy, Pannonia 590; E. Ritterling, Die Statthalter der pannonischen Provinzen, AEM Wien, XX 1897, 34—38; L. Balla, De nouveau sur le titre de consularis, Acta classica univ. scient. Debrecen. VIII 1972, 85—88
- ⁹¹ A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der röm. Provinz Moesia Superior, Budapest 1970, 24—27; Ph. Filzinger, Römische Strassenstation bei Sigmaringen, Fundberichte aus Schwaben, Neue Folge 19, Stuttgart 1971, 175—206
- ⁹² L. Barkóczy, The Population 310; A. Mócsy, Bevölkerung 171
- ⁹³ L. Barkóczy, The Population 314
- ⁹⁴ V. R. Petković, Jedan reljef iz Stobija, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, 145—146

- ⁹⁵ što se tipa odjeće tiče, koja smatram da je prikazana na daruvarskoj ari, upućujem na M. Gorenc, *Antična skulptura u Hrvatskoj*, Zagreb 1952 sl. 64, na kojoj se vide dva ženska genija ovako odjevena; E. Eckstein, *Das Hekataion in der British School zu Athen*, *Antike Plastik IV* Berlin 1965, 29, T. 12—14
- ⁹⁶ A. Mócsy, *Pannonia 741—744*; Zs. Bánki, *A Táci Iuppiter—Silvanus Domesticus Oltár*, *Alba Regia* 6—7, 1965—66, 165—168; E. Swoboda, *Carnuntum* 93—94; Zoltán Farkas, *Notes sur le culte scarbantien de Silvanus Augustus*, *Acta classica univ. scient. debrecen.* VIII 1972, 95—100; E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964, 22, 44, 150—151
- ⁹⁷ A. Mayer, *Vidasus, der illyrische Silvanus*, *VHAD XXII—XXIII* 1941—42, 187—191
- ⁹⁸ V. Hoffiller, *VHAD XII* 4—5
- ⁹⁹ D. Pinterović, *Osječki zbornik XI* 49—50; *Bulat—Pinterović*, *Osječki zbornik XIII* 105—106
- ¹⁰⁰ Vikić—Gorenc, *Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama*, *VAM* 1970, 121—157; Gorenc—Vikić, *Die Aquae Iasae und ihr Verhältnis zum Pannonischen Limes*, *Acta et Dissertationes archaeologicae III JAZU* 1936, 111—117; M. Gorenc, *Antičko kiparstvo jugoistočne Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije*, *VAM* 1971, 15—46; Vikić—Gorenc, *Varaždinske Toplice*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Zagreb 15, 1966, br. 5, 7—14
- ¹⁰¹ D. Rendić-Miočević, *Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata*, *GZM, Arheologija X* 1955, 5—40; D. Sergejevski, *GZM XXXIX* 1927, 255—267, *XL* 1928, 79—97, *XLI* 1929, 95—101, *LIV* 1942, 113—171 etc; J. Medini, *Kult Silvana u Makarskom primorju*, *Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXV—LXVII*, Split 1971, 127—135; Ž. Raknić, *Kulta slika Silvana s područja Liburna*, *Diadora* 3, 1965, 85—89; A. Mócsy, *Gesellschaft u. Roman. in der röm. Prov. Moesia Sup.* 244; S. Tóth, *Zur Frage des Ursprungs u. des sozialen Hintergrunds des Silvankultes in Dazien*, *Acta classica univ. scient. debrecen.* III 1967, 77—84
- ¹⁰² S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, Tome I, Paris 1920, 186, pl. 397
- ¹⁰³ J. Brunšmid, *VHAD VII* 229—230 br. 33
- ¹⁰⁴ I. Degmedžić, *Sadržaj antiknih spomenika*, 4—7
- ¹⁰⁵ Hoffiller—Saria, *Inscr.* 7, br. 11
- ¹⁰⁶ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum u. Pannonien*, Wien 1923, 14, 15, 130
- ¹⁰⁷ A. Schober, *Grabsteine* 212—214
- ¹⁰⁸ B. Gavela, *Antički spomenici grčko-egipatskog sinkretizma u našoj zemlji*, *Starinar*, n. s. V—VI Beograd 1956, 43—51
- ¹⁰⁹ D. Pinterović, *Osječki zbornik VI* 1958, 38—40
- ¹¹⁰ I. Kukuljević—Sakcinski, *Nadpisi sredovječni i novovjeki u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb *JAZU* 1891, 32, br. 108
- ¹¹¹ Gj. Szabo, *Iz prošl. Daruvara* 84, 85
- ¹¹² U *CIL III* pag. 21 odbacuju se kao *inscriptiones falsae* krnji natpisi br. 202—205 iz Daruvara i iz Dobre Kuće kod Daruvara; no pod br. 206 navedena su dva krnja natpisa iz Bastaja, za koje se kaže da su poslana zajedno, no nije određeno, jesu li ulomci istog spomenika. Ipak se za njih kaže da su možda antička. Manji od ta dva ulomka identičan je s jednim od tri Szaboova krnja natpisa iz Bastaja.
- ¹¹³ O problemu Ilira i Panona u Panoniji, kako je u novije vrijeme postavljen, vidi Z. Marić, *Problem sjevernog graničnog područja Ilira*, *Simpozij*, Sarajevo 1964, 177—213

THE UNKNOWN SLAVONIA

Part of inner Pannonia between the rivers Drava and Sava from the border of both Pannonias towards Siscia was in Mommsen's time rather unknown and unexplored (CIL III pag. 506). In this paper the author attempted to assemble our present-day knowledge of this part of Roman Pannonia in order to show that in the more recent past new finds occurred here that threw some new light on the historic facts concerning it. The adjoining map gives an idea of the respective territory and its net of roads along the main rivers and their adjacent stations. No colonies are known to have existed here, except the *municipium Iasorum*, located at Daruvar, the ancient *Aquae Balissae*. In order to obtain more archaeological evidence, in recent years some digging has been carried out at Tekić near Slavenska Požega, aiming to locate *Inicerum*, the station on the road to Mursa; also some plans have been fixed how to carry on the digging begun at Benkovci, a site south-west of *Aquae Balissae* where a large and rather luxurious Roman *villa rustica* came to light. Although this part of Pannonia might have been less significant in the Roman past, compared to other parts of Pannonia, inscriptions on altars, sepulchral monuments, reliefs and sculptures of gods, that are described and illustrated here, tell a story of their own: how the country had been occupied by the Roman army, how inhabited by new-comers from Italy, Dalmatia or Noricum, how new romanised families sprang up here and how in the course of the first three centuries the Roman establishments and way of life gradually spread through this mountainous and wooded part of Slavonia. This process of romanisation is shown on ground of known, and until recently, unknown monuments.

In the second chapter of this paper, inscriptions from across this part of Slavonia that were long ago published are discussed anew and onomastically interpreted. These are inscriptions from **Vetovo**, near the ancient Inicerum (page 125, note 3 and 4); **Orešac** near Cardono along the Drava valley (page 125, note 5 and 6); **Brusnik** in the neighbourhood of *Aquae Balissae* (page 126, note 9 and 10); **Slavonski Brod**, near the ancient Marsonia (page 127, note 15); and **Đurđevac** near Sunista or Piretis (page 128, note 21—24). — A votive marble relief, found at **Gračanica** (located between *Aquae Balissae* and *Servitium*) has not yet been published (fig. 1, note 33 — 35). It symbolically shows, in a shortened version, the synthesis of mysterious cults, as of the Kabeiri-Dioskuri and Mithras-Sol. The same scenes are often represented on small votive lead slabs that are very frequently found in the Balkans in places along the Danube. The marble relief from Gračanica shows the scenes in only two zones (instead of three or four), but even so they are familiar to us, although no satisfactory explanation has yet been found for them, except that they are connected with cults revealing the mysteries of ultimate things, as of death and posthumous life. To judge by the make of the slab, it might have been a product of a local stone-cutter's workshop. — A stereotyped and rough form of a small altar has nearly completely been preserved (fig. 2). Its inscription SO. LI. / DI. VI. NO (page 133) is utterly unusual, as the epitheton *Divinus* never occurs with the name of SOL; therefore this inscription cannot be accepted as authentic. The structure of the stone, which is the very same as from the quarry in this region, and the rough make of the altar form, speak out for a local stone-cutter.

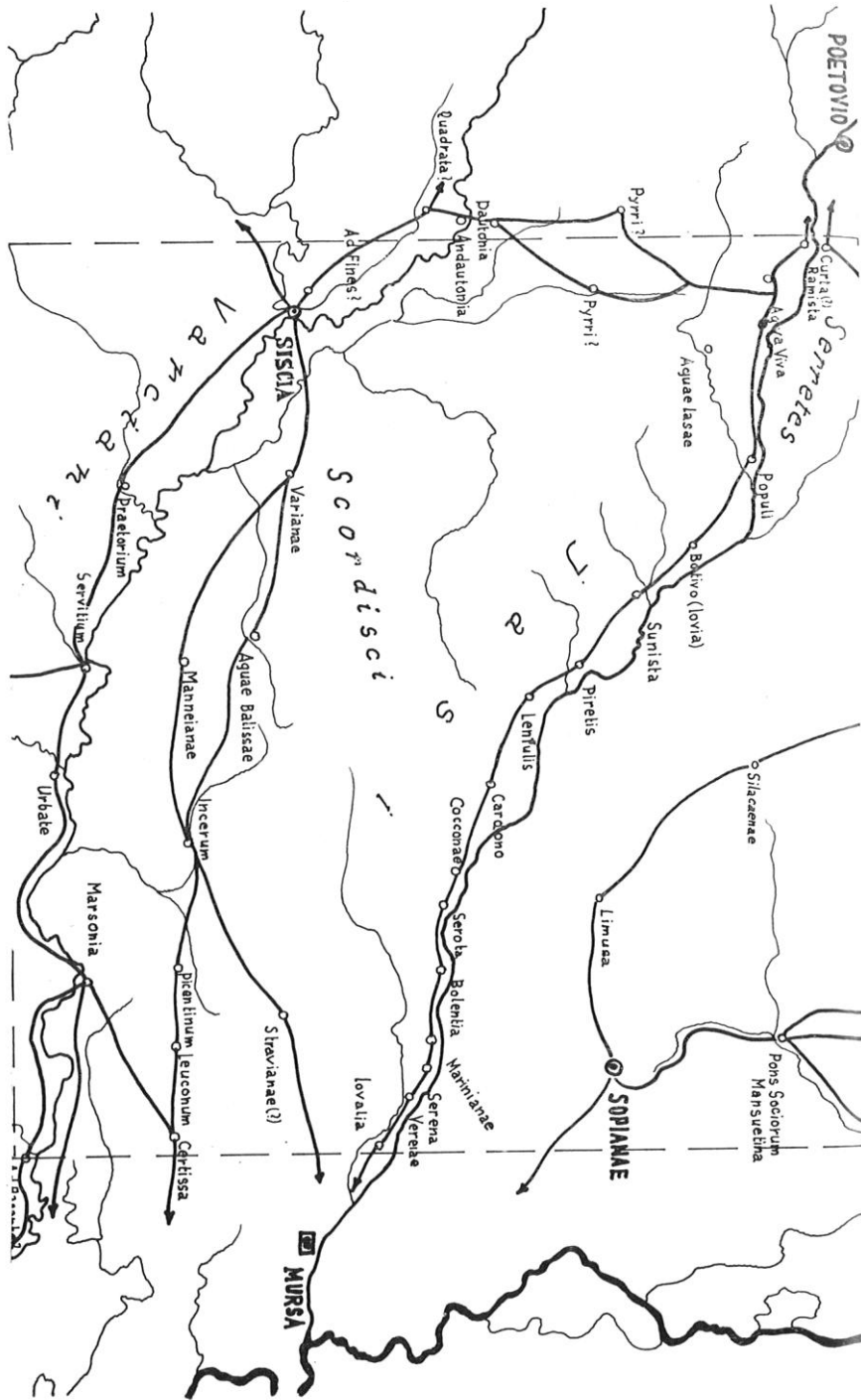
The third chapter gives a special account of monuments found at Daruvar and its surroundings, which stress the significance of this Roman health resort and administrative center of the Iasi, an Illyric tribe. The well known illyrist. A. Mayer discussed in one of his papers (note 51) the meaning of the toponymics *Aquae Iasae* and *Aquae Balissae* explaining that they mean places rich with thermal sources. It is established that the administrative center of the *res publica Iasorum* (note 46—49) had been at Daruvar, resp. at *Aquae Balissae*. In this connection an inscription is often mentioned, CIL VI 3297, by which we know the name and birth-place of an imperial bodyguard, *Ulpus Cocceius*, from Pannonia Superior, who was born in the third century near *Aquae Balissae*, in the village *Cocconetes* of the district *Iovista*. As follows from this, the territory of *Aquae Balissae* was divided into *pagi* and *vici*. — Another inscription, found at Daruvar (fig. 3, page 138 note 61) informs us that P. Aelius Aelianus had been a *scriba decurionum IIIvirorum municipii Iasorum*. This is the first and only inscription

with the mention of a municipal establishment on the territory of Daruvar with a committee of four at the head of it and its name was *Municipium Iasorum*. It is assumed this municipium was at least part of the *civitas peregrina* of the Iasi. — Three more inscriptions, belonging to the first half of the third century, excavated at Daruvar long ago, confirm this. They had been devoted to the emperor Commodus (posthumously), to Gordianus III and his wife Sabinia Tranquillina by the *res publica Iasorum* (page 136, note 47—49). — Then follow inscriptions from Daruvar that were known, but are here newly discussed and interpreted: a grave inscription of a mother who erected a monument to her two sons (page 138 note 57); an altar inscription to I. O. M. Dolicheno (page 140, note 67); again an altar inscription to the same god (page 141, note 75); finally an inscription to Nemesi Augustae (page 142, note 79).

Well preserved and not yet published is an altar, devoted in 208 (?) to *Silvanus* and to *Silvana* by a *beneficiarius consularis* for the well-being of himself and of his sons. The dedicator, probably a westerner, solved his vow when he ended his mission of being on the watch for security on the cross-roads near Aquae Balissae (page 144, fig. 4). — Two more small and damaged altars to *Silvanus* were also found in the center of Daruvar and were, as it seems, devoted by simple followers, perhaps even by peasants (page 145, fig. 5 and 6). — The fourth *Silvanus* altar, excavated at the same spot with the rest of them, is decorated, instead of bearing an inscription, by a charming relief (fig. 7, note 97, 100, 101). In it the young *Silvanus* is represented with his symbols (branch and sickle) and is accompanied by two nymphs, the *Silvanae*, his usual suite, who are seen in long and doubly girded dresses. The leading posture of the young god in contrast with the mincingly rhythmic paces of the nymphs insinuate that the dedicator had in mind *Silvanus* and the nymphs rather as protectors of the hot springs than of woods and fields; although the scenery is wooded, it is also rich in hot springs. For this hypothesis we have two comparisons, the one being Aquae Iasae and the other Topusko (no ancient name for it is known), two Roman, and also modern, health resorts abounding in warm springs, where the cult of *Silvanus* and the nymphs was especially flourishing and in their respective inscriptions *salus* is frequently stressed.

In the damaged sculpture of Jupiter (fig. 8, note 102), a rough make, we see the god seated, holding the sceptre and bunch of lightning, the eagle at his side looking on; we assume I. O. M. is here represented. This statue might have been standing in the Jupiter temple of the Forum, were it not for the very poor craftsmanship and disproportions visible on it. — The statue of Icarus (fig. 9, note 104) must have also been a product of a local master and might have served as a tomb decoration, where it symbolically indicated the tragic story of Icarus, and thus the early and tragic death of a youth deplored by his father. — The male portrait in a niche, again a fragment of rough make, is part of a grave monument, belonging to the type that is very common in Noricum and Pannonia (fig. 10, note 106). — The upper decoration of a grave monument (fig. 11, note 108, 109) which represents two lions with rams' skulls in their paws, symbolised the cruel inevitability of death. This type of sepulchral decoration, connected with oriental mystery cults, is often found in Pannonia, mostly around Poetovio, Sirmium and Mursa.

This series of monuments, found in the mentioned, hitherto unexplored part of Slavonia, has yielded more than ever in the past, some new information of how the Roman way of life came here about, and how the natives adjusted themselves to it. The analysis also revealed that local workshops working on sculptures and reliefs, were using circulating books of patterns, but were in most cases influenced by masters in Noricum and western Pannonia.

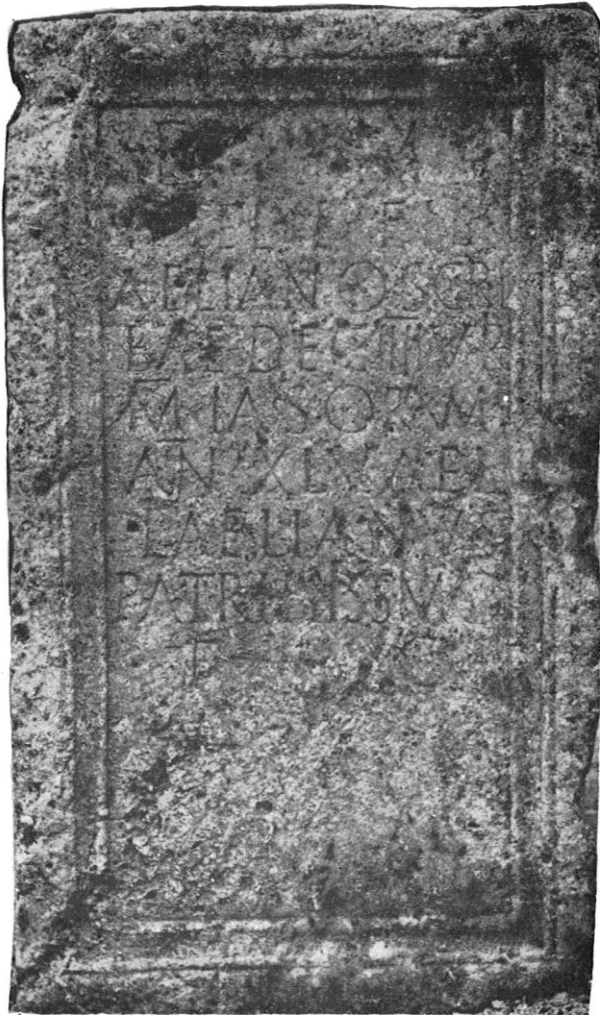

Sl. 1

Sl. 2

Sl. 3

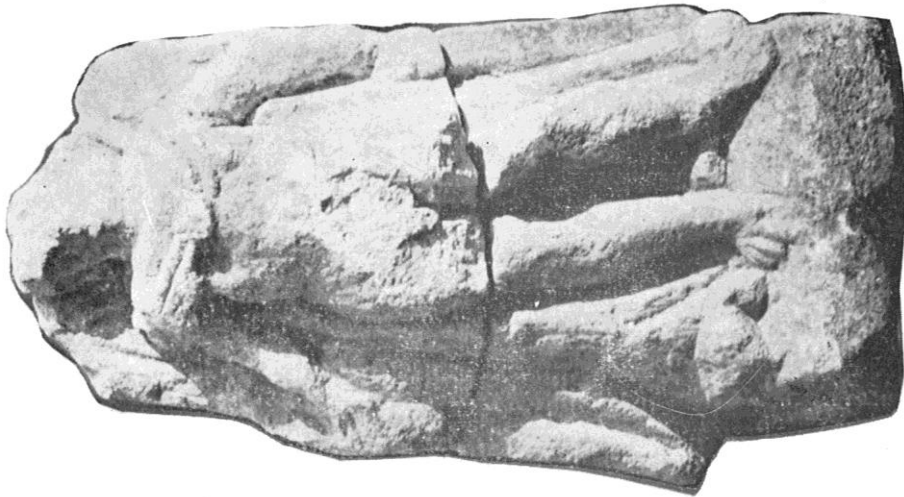
Sl. 4

Sl. 5 i 6

Sl. 7

Sl. 9

Sl. 8

Sl. 10 i 11